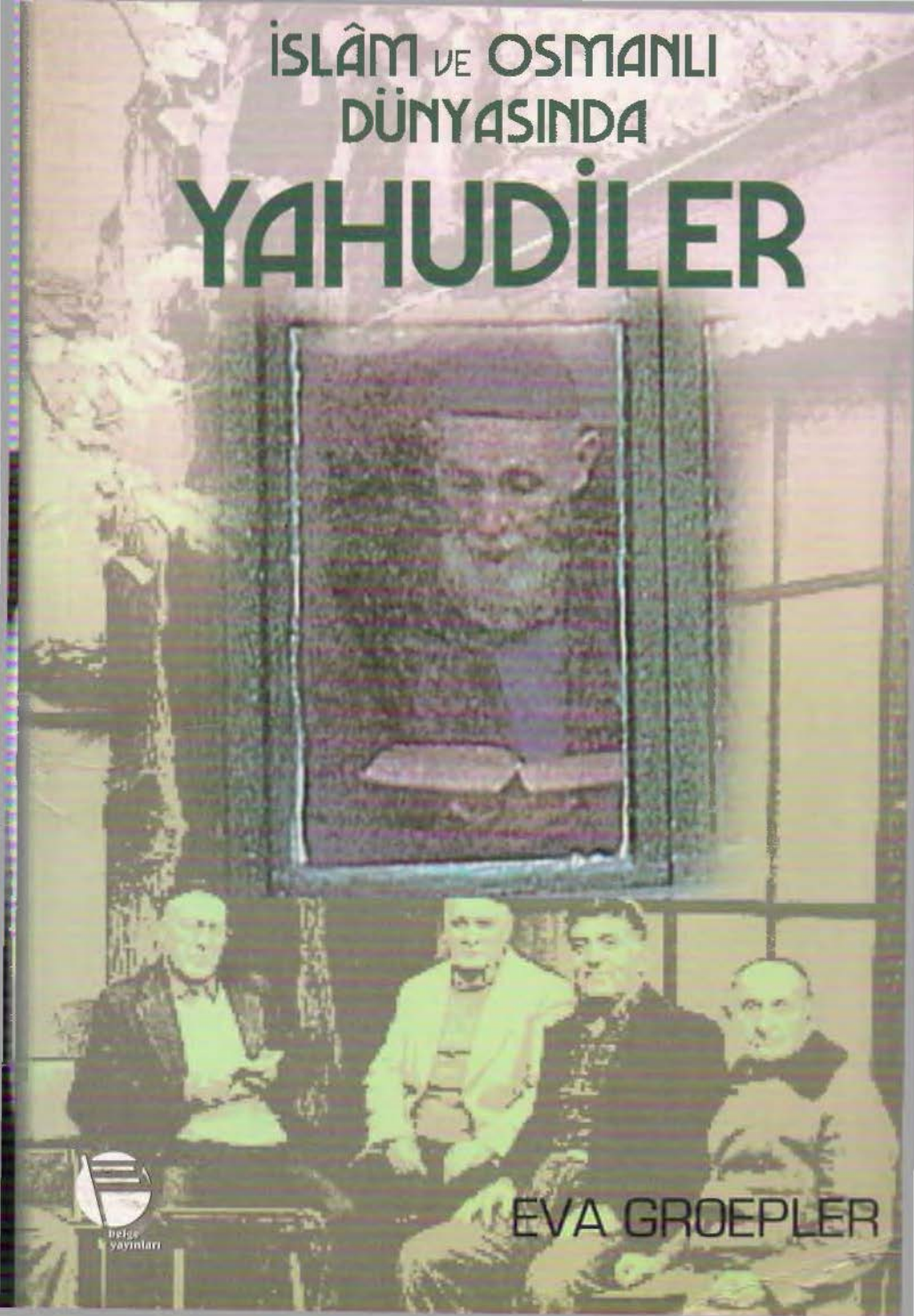
İSLÂM VE OSMANLI DÜNYASINDA

YAHUDİLER

EVA GROEPLER

Belge Yayınları

Eva Groepler

İSLÂM ve OSMANLI DÜNYASINDA YAHUDİLER

Türkçesi: Süheyla Kaya

belge yayınları

MARENOSTRUM

Eva Groepler, Almanya'nın Frankfurt kentinde yaşayan bir araştırmacı. Ailesi Hitler döneminde Musevilere yönelik zulümden kaçarak Fransa'ya yerleşmiş. Groepler, üniversite yıllarında Almanya'ya yerleşmeyi seçmiş. Halen Rowolt yayınları için Sartre ve Beauvoir'ın yapıtlarını Almancaya çeviriyor. Elinizdeki inceleme aynı yazarın kısa bir süre önce yayınladığımız **"Anti-Semitizm: Antik Çağdan Günümüze Yahudi Düşmanlığı Tarihi"** adlı kitabın bir tamamlayıcısı sayılabilir. Sözkonusu kitabı hazırladığında, böyle bir temayı ele almasını yazardan yayınevimiz talep erti. Daha sonra bu bölümlerin ayrı olarak kitaplaştırmanın daha doğru olacağını düşündük. Çünkü Batı da alışılageldiği tarzda bir anti-semitizme İslam ve Osmanlı dünyasında rastlamak mümkün değildi.

Ancak anti-semitizmin yaşadığımız coğrafyada, cumhuriyetle birlikte günlük yaşamımıza girdiği de bir başka gerçeklikti. Bunun için ikinci kitaba, İnsan hakları savunucusu, gazeteci Neşe Ozan'ın geçen yıl İHD Genel Merkezi tarafından düzenlenen "Azınlık Hakları" temalı sempozyuma sunduğu tebliği ekledik, böylece gerçekliğin bir başka boyutunu da gösterdiğimizi düşünüyoruz. Kitaba yaptığımız bir başka ek, 1915 yılında Berlin'de sadece 100 adet basılmış olan, büyük ihtimalle kendisi de Alman Yahudisi olan Heinrich Loewe'nin, **"Juden im Türkischen Orient"** adlı broşürünün çevirisi... O dönemin ruh halini, çelişki ve beklentilerini yansıtması bakımından ilginç bulduk. 2. Dünya Savaşında Yahudi halkını "şeytan" ilan eden Alman emperyalizmi, 1. Dünya Savaşı sırasında, Yahudi halkının en büyük "dostu" olarak sunuluyordu. Kitaba üçüncü ek olarak ise, Moise Franco'nun 1897 yılında yayınlanan,"Essai sur l'historie des Israélites de l'empire ottoman" adlı kitabından, Osmanlı İmparatorluğu sırasında kentli Yahudi halkının günlük yaşamından, enstantaneler veren sayfalara yer verdik.

BELGE YAYINLARI
Marenostrum • İnceleme

İSLÂM ve OSMANLI DÜNYASINDA YAHUDİLER

© Belge Uluslararası Yayıncılık

Dizgi
Evrim Alataş

Düzelti
Yasemin Özgür

Mizampaj
Kenan Heybelik

Kapak Tasarım
Yusuf Aslan

İç/Kapak Baskı
Gülen Ofset

Montaj
Adım Grafik

Cilt
Güven Ciltevi

Birinci Baskı
Ekim 1999

BELGE ULUSLARARASI YAYINCILIK
Divanyolu Caddesi Binbirdirek İşhanı No: 15/4-40
Tel/Faks: (0212) 517 44 53 • 638 34 58
Sultanahmet/İSTANBUL

İÇİNDEKİLER

ısıam dünyasında yahudiler 7
müslümanlıktan önce 7
hz. muhammed'in ölümünden sonra 12

emeviler 15
abbasiler-bağdat halifeleri 16
müslümanlar ve yahudiler 17

ispanya 23
altın çağ 25

osmanlı imparatorluğunda yahudiler 28
sultan osman'dan abdülmecid'e kadar :aribe genel bir bakış 29
coğrafi dağılım, sürgün ve örgütlenme 33

15-18. yüzyıllar arasında osmanlı yahudileri 35
edirne'den gelen mektup 37
sabetay sevi 38
osmanlı imparatorluğu'nda yahudi düşmanlığı 38
19 ve 20. yüzyıllarda osmanlı yahudileri 42
1880-1908 arasında osmanlı kentlerindeki yahudi nüfus 45
filistin sorunu, osmanlı yahudileri ve osmanlı politikası 47

türkiye'de alliance okulları (1908) 49

çıraklık örgütleri (1908) 50

genç kızların çalıştığı atölyeler (1908) 51

edirne'deki yahudi zanaatçılar (1897) 51

ek I
türkiye doğusunda yahudiler 55
heinrich lorewe (1915)

ek II
"osmanlı imparatorluğu yahudilerinin tarihi üzerine bir deneme"den sayfalar 67
moise franco (1897)

ek III
cumhuriyet döneminde antisemitizm 95
neşe ozan

İslâm Dünyasında Yahudiler

Filistin'deki Yahudi ulusal bağımsızlığının yitirilmesinden sonra Yahudiler 14. yüzyıla gelinceye kadar 10 değişik egemenlik altına girdiler. İ.S. 1. yüzyılda Roma İmparatorluğu'na bağlıyken, bunun parçalanmasından sonra (306) Bizans despotluğunun yönetimine geçtiler. Üç yüz yıl sonra, 615'te, Sasani hanedanından Pers Kralı II. Hüsrev Kudüs'ü fethetti, bir yıl sonra kent Heraklius tarafından geri alındı. 634'te ise Kudüs İslâm egemenliği altına girdi. Bunu Filistin'de şu yönetimler izledi:

Emeviler	715
Abbasiler	758
Mısır'daki Tuluniler	878
Bağdat Halifeleri	905
Selçuklular	1071
Haçlılar	1099
Selahattin-i Eyyûbî	1187
Haçlılar (Philippe-Auguste, Aslan Yürekli Richard)	1188
Memlûklar	1291
Çerkes Memlûkları	14-15. yüzyıl
Osmanlılar	15-16. yüzyıl

Müslümanlıktan Önce

Belli başlı üç Yahudi yerleşim bölgesi (Babil'in de içinde bulunduğu Yahudiliğin merkezi olan) Mezopotamya, İspanya ve Kuzey Afrika'dır. Babil'de Yahudi kolonilerinin en eskisi, en süreklisi ve nüfusça en yoğunu bulunmaktaydı; bu koloninin geçmişi en azından İsrail'den ilk sürgüne (İ.Ö. 720 civarı), on kla-

nın Asur Kralı II. Sergon tarafından esir olarak Babil'e getirilişine dayanmaktadır. O zamanlar Doğu'da fethedilmiş ülkelerin halklarını sürgüne göndermek yerleşmiş siyasal bir önlemdi, işlem tamamlandıktan sonra sürgündeki halkların barış içinde yaşayıp çalışmalarına izin verilirdi. Yarım yüzyıl sonra bölge Roma'nın düşmanı Pers İmparatorluğu tarafından fethedilip geri dönüş olanağı olduğunda, Yahudiler'in büyük çoğunluğu Babil'de kalmaya karar verdiler. Ama Babil'in tam olarak Yahudiliğin merkezine dönüşmesi -Talmud burada yazıldı- ancak Roma seferlerinden sonra (70 ve 135) gerçekleşti; üçüncü yüzyılda Babil'de yaklaşık bir milyon Yahudi yaşıyordu. Nehardea, Sura, Nisibis, Mahuza gibi bazı Mezopotamya (Babil) kentlerinde hemen yalnızca Yahudiler oturmaktaydı. Babil Yahudileri kendilerini İsrail'deki kardeşlerinden tümüyle üstün görüyorlardı: "İsrail ülkesiyle karşılaştırıldığında tüm ülkeler bir karışımdır (soyu saf olan ve olmayan insanlardan) ve İsrail ülkesi de Babil'le karşılaştırıldığında bir karışımdır" (Babil Talmud'u, Kiduşin, 71a). Babil'de Yahudi din ve kültürü eski bir geçmişe dayanmakla birlikte bu 2. yüzyılın sonlarına dek karanlıkta kalmıştır; Yahudiler iç işlerinde bağımsızdılar, Yahudi topluluğunun başında Kudüs'teki ilk tapınağın yıkılmasından sonra sürgüne gitmiş olan Yuda krallarının soyundan gelme bir sürgün başlı eksilarkh bulunurdu. 2. yüzyılın ikinci yarısında Babil herhalde Barc-Kochba ayaklanması (132-135, 580.000 Yahudi hançerlendi) ve ardından gelen izlemeler sırasında Filistin'den gelen çok sayıdaki sığınmacının etkisiyle büyük bir gelişme gösterdi. Sura, Nehardea ve Pumbadita'da akademiler kuruldu. Sura'daki akademinin kurucusu Raw'ın sağlığında sürekli öğrenci sayısı 1200'ü buluyordu. Kesin şeklini 5. yüzyılda alan Babil Talmud'u burada hazırlandı.

Pers İmparatorluğu'nda resmî din Zerdüşt diniydi, halk birbirinden ayrılmış kastlara bölünmüştü (din adamları, savaşçılar, memurlar, halk), Yahudiler ise özellikle tarımla uğraşan ayrı bir kast oluşturuyorlardı. Konuşma dili Aramca'ydı. İbranice ibadet ve yazı diliydi, yaşayan, yani günlük yaşamda kullanılan bir dil değildi, yalnızca bazı kadınlar bu dili biliyordu.

Yahudiler'in Kuzey Afrika'daki geçmişi de gerilere dayanmaktadır: Arap tarihçi İbni Haldun'a göre, Berberiler zamanın-

da Filistin'den gelmiş bir halkın soyundandır ve ilk kralları Calut'tur. Gerçekten de Sami sömürgeciler Kartaca'yı kurmuş ve Aramca ya da Arapça'dan çok İbranice'ye yakın olan kendi dillerini kabul ettirmişlerdir. Büyük olasılıkla Yahudiler, Fenikeliler'in yanında Kuzey Afrika'ya, özellikle de kıyı şeridindeki kentlere yerleşmişlerdir. Yahudiliği kabul etmiş Berberi kabileleri, Müslümanların fetih ordularına kraliçe ve kadın peygamber Kahena komutasında şiddetle karşı koydular. Hicri 69 yılında (688) Arap komutanı Hasan, Aures dağlarını fethetmeye çalıştı, ancak Araplar Tripolitanya'ya geri çekilmek zorunda kaldılar ve beş yıl boyunca tüm Mağrip'e Kahena egemen oldu. Nihayet 693 yılında Hasan'ın birlikleri galip geldi ve tüm ülke kısa sürede Müslümanlara bağlandı. Fatihlerin ardından çok sayıda Suriye ya da Yemen kökenli Yahudi buraya yerleşti, Kayruan kenti Akdeniz kıyısındaki en önemli aktarma yerlerinden biriydi ve burada bir felsefe ve tıp okulu bulunuyordu. Sonraları buraya Mısır'dan ve özellikle 1492'de sürülmelerinin ardından İspanya'dan Yahudiler geldi. Sahra'nın kenarındaki bağımsız Yahudi devleti Gurara 15. yüzyıl sonuna kadar varlığını korudu.

Yahudiler herhalde İspanya'ya da, Kuzey Afrika'da olduğu gibi, Fenikeli ve Kartaca kökenli sömürgecilerle birlikte yerleşmişlerdir.

Peygamber

Muhammed 570 yılında çok sayıda Yahudi ve Hıristiyanın oturduğu önemli bir ticaret merkezi olan Mekke'de doğdu. Yaklaşık kırk yaşına geldiğinde Kuran'da belirtilen vahiy ve esinleri algıladı; başlangıçta Mekke'de pek başarılı olamadı, izlendi ve Mekke'nin birkaç yüz kilometre kuzeyindeki, çoğunlukla Yahudi ya da Museviliği kabul etmiş kabilelerin yaşadığı Yesrib'e (Aramca Medinta, "kent", sonraları "peygamberin kenti", Medine) gitmeye karar verdi. Peygamber biyografisinde Muhammed Esad Bey şöyle yazar: "Efsaneye göre Amalika halkı sözü geçen ülkeye gelmiş. Kralları Yesrib orada birkaç küçük kaynak keşfetmiş ve kerpiçten kulübeler yaptırarak bunlara kendi adını vermiş. Efsanevî Amalikaları, verimsiz çöllerde ticaret yapmak üzere bölgeye yerleşen Yahudiler izlemiş. Antikçağ'da Yesrib'de

üç Yahudi kabilesi, Beni Nazir, Beni Kariza ve Beni Kinka egemendi. Bunlar birbirleriyle rekabet eden ve ülkedeki putperest kabilelerden pek de farklı olmayan savaşçı topluluklardı." Üç yerleşik Yahudi kabilesi yenildi ve İslâm geleneğine göre ikisi İslâmiyeti kabulle sürgüne gitmek, üçüncüsü ise ölümle İslâmiyeti kabul arasında bir seçim yapmak zorunda bırakıldı. Peygamberin Yahudi direnci nedeniyle güttüğü kin, gerek Kuran'da gerekse peygamberin yaşam öyküsü ve hadislerinde Yahudiler'e ağır hakaretler biçiminde kendini göstermektedir. Bazı yerlerde "İsrailoğulları" övülmekte, bazılarında ise "Yahudi" olarak aşağılanmaktadır.

Hicret'in 7. yılında (629) Yahudiler'in yaşadığı Hicaz'ın kuzeyinde, Medine'ye 150 kilometre uzaklıktaki Hayber vahası fethedildi[1]: Yahudiler teslim oldu, vahada kalabileceklerdi, ancak ürünün yarısını Müslüman egemenlere vermek zorundaydılar. Bu düzenleme Müslüman devletindeki Müslüman olmayan uyrukların durumuyla ilgili hukuksal değerlendirmelere temel oluşturdu.

Mekke'de doğan yeni öğreti Musevi-Hıristiyan kökenini ortaya koymaktadır: Peygamber ve ilk Müslümanlar namazlarını Kudüs'e yönelerek kılarlardı; peygamber rüyasında Kudüs'e götürülür ve miraç oradan olur; Muhammed'e gelen vahiyler de gerçek İbrahim'den Musa'ya, Davut'tan Nahum'a (Nehemia), İsa'dan Muhammed'e kesintisiz sürüp gitmektedir: "De ki: biz Tanrı'ya ve (vahiy olarak) bize ve İbrahim'e, İsmail'e, İshak'a, Yakup'a ve soylarına (İsrailoğullarına) gönderilmiş ve Musa'ya ve İsa'ya ve peygamberlere Tanrı'larından gelmiş olan herşeye, hiçbirini diğerlerinden ayırmaksızın inanıyoruz. Biz Allah'a teslim olanlarız (Müslim)[2]." Tanrı, peygamberinin ağzından Tevrat'taki silsileyi doğrulamakta ve Musevi geleneğinde "Araplar'ın atası" sayılan İbrahim'in en büyük oğlu İsmail'i peygamber zincirinde birinci sıraya getirmektedir. Yahudiler ve Hıristiyanlar "Kitaplı halklar" olarak tanınmakta ve saygı görmektedir-

1 *Hicaz:* Arap Yarımadası'nın batı kıyısında Mekke ve Medine kentlerinin de bulunduğu ve kuzeyde Akabe Körfezi'ne kadar uzanan bölge.

2 *Kuran*, Qum 1981, sure II, ayet 136.

ler. Bu bağlamda peygamber, Ayşe'yle bir Yahudi kabilesine yaptığı seferden beraberinde getirdiği onbirinci karısı Safiye arasındaki bir kavgayı duyduğunda şöyle der: "Safiye, bu kadına söyle: benim babamın adı Aaron'dur, amcamınki ise Musa; ya senin ataların kimlerdi? Onlar putperestlerdi."[3]

İlk Müslüman devleti Medine'de kuruldu. Burada Müslümanlığın gelişmesine karşı koyan çok sayıda nüfuzlu Yahudi yaşamaktaydı: Yeni yasa yerel Yahudi gruplarla çatışıyordu, tanrıbilimsel açıdan değil, siyasal-pratik açıdan.

İlk fetva *(cahifa)* Mekke'den göçenlerle Medineli beş kabile (bunlardan üçü Yahudi kabileleriydi) arasındaki ilişkileri düzenliyordu: Burada Yahudiler "inananlar topluluğu"nun *(umma)*, yani İslâm devletinin parçası sayılıyorlardı. Yurttaşlık haklarına hiçbir kısıtlama getirilmemekteydi, silâhlıydılar ve topluluğun savunmasına katılacaklardı. Anlaşılan Muhammed, Medine Yahudileri'nin, peygamberliğini "İbrahim"e dayandırarak kabul edeceklerini ummuştu, ancak kısa sürede düşkırıklığına uğradı. Kuran ve peygamberin hadisleri bu gelişmeyi yansıtmaktadır. Önceleri ideolojik bir propaganda kampanyası başladı; Yahudi ozanlar peygamberle alay ettiler, o da birkaçını öldürttü; sonra pazar yerindeki önemsiz bir olaydan bir Müslümanın bir Yahudi'yi öldürmesi üzerine kavga çıktı ve bir Müslüman öldü. Olaya karışan Yahudiler Kinka kabilesindendi, bu kuyumcu ve zanaatçılardan oluşan, kentin en zayıf kabilesiydi. Müslümanlar kabilenin kalesini kuşattılar, sağ kalanlar Hayber'e göç ettiler. Medine'de kalmış olan iki kabilenin bir Müslüman devletinin kurulması ve güçlenmesine karşı tüm direniş çabaları başarısızlıkla sonuçlandı. Kovalanan Yahudiler'in el konulan malları paylaştırıldı, Yahudi muhalefetinden korunmak için bir yasa hazırlandı: Yahudiler Medine ordusundan çıkarıldı (Uhud savaşı), fetvanın başlangıçta belirlenmiş maddeleri geçersiz kılındı. Bundan böyle İslâm hukukunda Yahudiler silâhsız zımmi "korunanlar"dı. Sonunda Yahudiler peygamberin kentinde görünmez oldular.

Peygamberin sağlığında Hıristiyanlarla ilişkiler, Yahudiler'le olandan çok daha önemsiz ve tartışmalıydı. Kuzey Hicaz'daki

3 Muhammed Essad Bey, *Mahomet (Muhammed)* 571-632, Paris 1956, s. 198.

ve sonraları Güney Arabistan'daki Hıristiyan kabilelerle birlikte yaşamı sözleşmeler düzenliyordu. En ünlüleri Nagran'daki Hıristiyanlarla yapıldı: Dinsel özgürlük, özerklik, cizye ödeme, peygamberin temsilcilerine konukseverlik gösterme, savaş zamanlarında yiyecek sağlama ve tefeciliğin yasaklanması. Şöyle denmektedir: "Göreceksin ki, tüm insanlar içinde inananlara en çok düşman olanlar Yahudiler'le pusperestlerdir; ve yine göreceksin ki, inananlara en olumlu yaklaşanlar "biz Hıristiyanız", diyenlerdir" (Sure V, ayet 83). Kuran'da Hıristiyanlara, Yahudiler'e karşı olandan daha ılımlı bir tutum ortaya konmakla birlikte, sonraları İslâm hukukunda ikisi arasında bir ayrım yapılmamıştır: Asıl düşmanla, putperestlikle mücadele daha önemlidir. Ünlü Kuran ayeti (Sure II, ayet 63) bunu ortaya koymaktadır: "-İster inanan, isterse Yahudi, Hıristiyan ya da Sabii olsun- yalnızca Allah'a ve kıyamet gününe inanan ve iyi işler yapanlar günü geldiğinde Allah katında ödüllendirilecek ve ne korku ne de üzüntü çekeceklerdir."

Muhammed'in Ölümünden Sonra

Peygamberin ölümünden sonra (632) yerine geçen halife Ebubekir ve Ömer, yaklaşık oniki yıl içinde antik dünyanın büyük bir bölümünü fethetti, Pers İmparatorluğu'nu yıktı ve Bizanslıları Suriye ve Mısır'dan kovdu; şimdi İslâm devletinin sınırları Pireneler'den Hindistan'a kadar uzanıyordu. Bu geniş bölgede çeşitli önemli ve kökleşmiş dinî cemaatler ve buna bağlı olarak da farklı hukuk ve yönetim sistemleri, özellikle de Antikçağ Pers ve Roma imparatorluklarından geriye kalanlar, bulunuyordu. Yeni uyrukların çoğunluğu çeşitli kiliselere bağlı Hıristiyanlardı: Nasturiler, Yakubiler, Arienler ve diğer pek çokları; Bizans bunlara zaman zaman göz yummuş, ama çoğunlukla peşlerine düşmüştü. Pers İmparatorluğu'na bağlı Irak'ta çoğunluk Nasturi'ydi. Suriye, Filistin, tüm Kuzey Afrika ve Avrupa'da fethedilen bölgelerin hepsi Hıristiyan Roma İmparatorluğu'na bağlıydı. Tüm bu ülkelerde kimi oldukça büyük Yahudi azınlıklar bulunuyordu. İran'da da Hıristiyan ve Yahudi halk grupları vardı. İslâm egemenliğinin ilk yüzyıllarında zorla din değiştirtme girişimleri hemen hemen hiç olmadı. Üç dinin yazgısı farklı

gelişti. Müslümanların fethiyle eski İran'da Zerdüşt din adamlarıyla yönetim aygıtı arasındaki sıkı ilişki ortadan kalktı ve bu da Zerdüşt dininin gerilemesine yol açtı. Müslümanlığın yayılmasından önce Orta Asya, Güney Arabistan ve Kuzey Afrika'da Hıristiyanlar egemen durumdaydılar, sonra buralardan izleri silindi, Yahudi azınlıklarsa varlıklarını korudular. Hıristiyan azınlıklar da gerek Irak'da gerekse Yakındoğu ülkelerinde, Mısır'da, Suriye'de, Lübnan ve Filistin'de varlıklarını sürdürdüler. Kısa bir dönem dışında yeni imparatorluğun Arap Müslüman hükümdarları buralarda Antikçağ'dan beri varolan çoğulcu modele uydular. Bu model eşitlik değilse de, barış içinde birlikte varoluş demekti: bir grubun egemenliği ve diğerlerinin hiyerarşik olarak sıralanması. Yeni egemen grup başlangıçta "Arap Müslümanlar", sonra da yalnızca "Müslümanlar" olarak tanımlandı: Etnik-dinsel bir tanımın yerine salt dinsel bir tanımın geçmesiyle egemen gruba giriş herkese açıldı. Artık Asya'daki Budist ve Hindularla Afrika'da, Sahra'nın güneyindeki ve Etiyopya'daki animistler de Müslümanların egemenlik alanına girmişlerdi. Müslümanlara göre sonuncular çoktanrılı ve putperesttiler, yani hoşgörülemezlerdi, onlar için yalnızca Müslümanlık ya da ölüm seçeneği vardı.

İslâm metinleri inanmayanları bir tanrıbilimsel, bir de siyasal açıdan sınıflandırmaktadır: bir yanda çoktanrılılar, öte yanda ise tanrısal vahye dayanan bir dine inanan tektanrılılar: bunlara "ehl-i kitab", kitap sahipleri denmektedir. Kuran'a göre Musevilik, Hıristiyanlık ve kısmen de Sabiilerin dini Müslümanlığın daha önceki, eksik, yetkinleşmemiş biçimleridir. Tanı olarak tanımlanmamış Sabiilerin de kapsama alınması Hıristiyan ve Musevilere gösterilen hoşgörünün, diğerleri yanında İran'daki Zerdüştilere ve Hindistan'daki Hindulara da gösterilmesine yol açıyordu.

Siyasal ayırım ise yenilenlerle yenilmeyenler (ya da kendi isteğiyle katılanlar) arasında yapılıyordu. İslâm devletiyle Müslüman olmayanlar arasındaki ilişki bir anlaşmayla, zımme ile düzenleniyordu; bu anlaşmadan yararlananlara *ehlül-zımme* (anlaşmalı halk) ya da *zımmî* (yukarıya bakınız) deniyordu.

İnanmayanların ikinci grubu ise, henüz yenilmemiş ve Müslümanların egemenliği altında olmayan ülkelerin uyruklarını

kapsıyordu. Müslüman egemenliği altındaki ülkelere toplu olarak *Dar-ül İslâm* (İslâmın evi), inanmayanların yaşadığı ve yönettiği dış dünyaya da *Dar-ül Harb* (Savaş evi) deniyordu. İmansızların bölgesine, dünya İslâmın bildirdiklerini kabul edene dek sürecek bir savaş ilân edilmişti: Cihad, Allah yolunda savaş. Dar-ül Harb'dan Müslüman olmayan biri Müslüman ülkeleri ziyaret ve hattâ buralarda kalma izni alabiliyordu: ***Aman aman*** verilene ***musta'min*** deniyordu. Yabancı bir devletin yurttaşları hükümetlerine verilmiş olan ortak bir ***aman***'dan yararlanabiliyorlardı.

Emeviler

İslâmiyetin ilk yüzyılında (750'ye kadar) ilk halife hanedanı, Emeviler, Suriye'de Şam'da oturmaktaydı; burada Yunan ve Suriye Hıristiyanlarının etkileri, örneğin Kudüs'ün tesliminde yapılan anlaşmanın da ortaya koyduğu, Yahudiler'e duyulan Hıristiyanlar arasında kök salmış nefret, ağır basıyordu. 614'te Persler Filistin'e saldırmışlar, Yahudiler de onlara katılmışlardı, 629'da Filistin yeniden Bizans'ın eline geçince Hıristiyanlar öçlerini aldılar. İmparator Heraklius, Hıristiyan halkın Yahudiler'in işini bitirmesine izin verdi ve Yahudiler'in Kudüs kentine girmesini yasakladı. Aynı yasağın halife Ömer tarafından yinelendiği söylenir. Bir, iki yüzyıl sonra hukuk bilginleri tarafından geliştirilen ilk *zımmî* tüzüğü Muhammed'in ikinci halifesi olan Ömer'e dayandırılır: Efsaneye göre ünlü *Ömer Ahdi* onundur: zımmî hiçbir biçimde Kuran'la alay edemez ya da metninde tahrifat yapamaz. Peygamber ile ilgili yalan ya da aşağılayıcı sözler söyleyemezler.

Müslümanların ibadetleri hakkında da saygısızca ya da alaycı biçimde konuşmaları yasaktır.

Müslüman bir kadına dokunmaları ya da böyle bir kadınla evlenmeleri yasaktır.

Hiçbir biçimde bir Müslümanı inancından döndürmeye çalışamazlar ya da onun mallarına veya yaşamına zarar verecek bir girişimde bulunamazlar.

Düşmana yardım etmeleri ya da casusları barındırmaları kesinlikle yasaktır.

Bu altı maddeden birine bile uyulmaması durumunda anlaşma geçersiz olur ve zımmî Müslümanların korunmasından yoksun kalır.

Bundan sonraki altı koşul yalnızca dilek niteliğindedir, bunların çiğnenmesi durumunda para ya da başka cezalar verilir,

ancak korunma anlaşması sürer:

Zımmî bir ayrım işareti, *giyar* takacaktır (bu töre daha eski İran'da vardı): bu Yahudiler için sarı, Hıristiyanlar için mavi renkte olacaktır.

Müslümanlardan daha yüksek ev yapamazlar.

Çanlarını çalamaz ve kitaplarını yüksek sesle okuyamazlar, Esra ve Mesih İsa'dan söz ederken yüksek sesle konuşamazlar.

Herkesin içinde şarap içemezler ve haçlarını ve domuzlarını sergileyemezler.

Ölülerini sessizce gömmek zorundadırlar ve yüksek sesle feryat edip ağıt yakamazlar,

Ata binemezler, ancak katır ya da eşeğe binebilirler.[4]

Bunlara onüçüncü bir temel koşul eklenmektedir: Zımmî iki tür vergi ödemek zorundadır: toprak vergisi olan haraç ve "sakalı olan" tüm yetişkin erkeklerin ödemek zorunda oldukları (Schalija) cizye. Bu ekonomik ayrım sistemi Pers İmparatorluğu ve Bizans'tan alınmıştır. Tüm bunlar miras hukukuna getirilen özel düzenlemelerle tamamlanmaktadır: Müslümanlar zımmî'ye ve zımmî de Müslümanlara miras bırakamaz. Bu vergi yükümlülüklerinin dışında zımmînin hiçbir ekonomik kısıtlılığı yoktu: ne belli etkinliklerden yoksun bırakılır ne de başka etkinliklere zorlanırlardı. Zımmî iç sorunlarında özerkti ve kendi yargıç ve yasalarına bağlıydı. Müslüman bir erkeğin zımmîden bekar bir kadınla evlenebilmesine karşın, Yahudi bir erkek Hıristiyan bir kadınla evlendiğinde ölüm cezasına çarptırılırdı. Yine Bizans'taki gibi bir Müslümanın zımmîden birini köle olarak tutabilmesine karşın, bir zımmî bir Müslümanı köle edemezdi. Müslümanların kutsal toprağı sayılan Hicaz ve diğer birkaç kutsal yer dışında meslekî kısıtlamalar yoktu. Fas -ve zaman zaman da İran- dışında zımmî gettolara sürülmezdi.

Abbasiler-Bağdat Halifeleri

Peygamberin damadı Ali, Emevi hanedanının başlangıcından kısa bir süre önce öldürülünce Şii mezhebi doğdu. Abbasi

4 Léon Poliakov, *Geschichte des Antisemitismus (Yahudi Düşmanlığı Tarihi, III)*, s.35 ve devamı.

ailesi İran'da bir ayaklanma başlattı ve yeni bir hanedan tahta çıktı (Harunnurreşid 786-809, Memûn 813-833), başkent, tüm imparatorluktaki en zengin bölgenin merkezi olan Irak'taki Bağdat'a taşındı: "Bu en önemli kenttir; benzeri ne doğuda ne de batıda vardır. Burada dünyanın tüm ülkelerinin bir mahallesi ve bir iş ve ticaret merkezi bulunmaktadır; bu nedenle burada herşey dünyanın başka bir kentinde görülemeyecek biçimde bir aradadır. Hindistan'dan, Sind'den, Çin ve Tibet'ten, Türk ülkeleri Hazar'lardan ve Habeş ülkelerinden mallar..."[5] İki yüzyıl süren Abbasi halifeliği yönetiminde İslâm uygarlığı biçimlenmiş ve peygamber zamanından ilk halifelere, Emevi ve Abbasi imparatorluğuna kadar, Müslüman olmayanlara giderek daha büyük bir hoşgörüyle davranılmaya başlanmıştır. O zamanki yenik halkları savaş ganimeti sayma ve köle olarak satma geleneğiyle karşılaştırıldığında salınan cizyenin (kelle vergisi) bir bakıma insaflı bir tutum olduğunu, halife 1. Ömer'in yazdığı söylenen bir mektup ortaya koymaktadır: "Ne sen, ne de yanındaki Müslümanlar kâfirleri savaş ganimeti saymamalı ve onları köle olarak satmamalısınız... Onlardan cizye alman, onlar üzerinde hak sahibi olman anlamına gelmez. Kâfirleri tutsak edip, köle olarak dağıtırsak bizden sonraki Müslümanlara ne kalır, hiç düşündün mü? Vallahi, Müslümanlar ne konuşacak ne de çalışmalarından yararlanabilecekleri bir insan bulamazlar."[6]

Ancak 12., 13. yüzyıldan başlayarak karşıt yönde adımlar kaydedilebilmektedir.

Müslümanlar ve Yahudiler

Yahudiler'le Araplar'ın ortak kökenden geldiği hadisinin kaynağı *Tekvin*'de (Musa'nın 1. kitabı, çev.) bulunmaktadır. İbrahim'in büyük oğlu İsmail, annesi Hacer'le çöle bırakılmış ve Araplar'ın atası olmuştur. Musevi kaynaklarında Müslümanlar genel olarak İsmailoğulları olarak adlandırılır, Kuran'da ise İbrahim ortak atadır ve oğlu İsmail'le birlikte Mekke'de

5 *a.g.y.*, s.39.
6 Léon Poliakov, *Geschichte des Antisemitismus III*, s.60.

Kâbe'yi yeniden kurar (Sure II, ayet 128). Ayrıca şöyle denmiştir: "İbrahim'in soyundan Davut'u, Süleyman'ı, Eyyub'u, Yusuf'u, Musa'yı ve Harun'u doğru yola ilettik. Biz iyilik edenleri böyle ödüllendiririz. Zekeriya, Yahya, İsa ve İlyas da doğru kişilerdi. İsmail'i, Elyesa'yı, Yunus'u ve Lut'u da insanlardan üstün kılmıştık" (Sure VI, ayet 84-86). Musevi ve İslâm tanrıbilimleri birbirlerine Hıristiyanlıktan çok daha yakındır. Her ikisi de Hıristiyan inancındaki üçlemeye karşılık- kesin biçimde tek tanrıya inanır. Gerek Musevilik, gerekse Müslümanlık İsa'nın Tanrı'nın oğlu olduğu görüşünü reddeder. Kuran, Yahudiler'in İsa'ya karşı kötü niyetleri konusundaki Hıristiyan rivayetini aktarmakla birlikte çarmıhta İsa'nın yerine bir hayalin geçirildiğini açıklar. Ayrıca her iki din de yasa dinidir, Musevilerin *Halakha*'sı ve Müslümanların *Şeriat*'ında pek çok ortak nokta bulunmaktadır. Aynı yemek yasalarına uymakla birlikte -sünni- Müslümanlar Yahudiler'in pişirdiği eti yiyebilirler; farklı kurallara göre olsa da Yahudiler de Müslümanlar da sünnet yaparlar; rahiplik kurumu, Musevilerde Kudüs'teki tapınağın yıkılmasından beri, Müslümanlarda ise hiç olmamıştır. Müslümanlıktaki hocalar Musevilikteki hahamlar gibi bilgindir.

İslâm tanrıbilimi asıl Bağdat'ta, yani Mezopotamya'nın yüzyıllardır Yahudi geleneğinin merkezi olan bölgesinde biçimlenmiştir. Abdullah ben Salem ve Kaab al-Ahbar gibi bazı Müslümanlığı kabul etmiş Yahudiler bu çalışmaya katkıda bulundular. Yine Kuran ve hadislere ek olarak bir dizi eski İslâm din malzemesi bulunmaktadır: Peygamberle ilgili çoğu *Miraç*'a bağlanan ve herhalde dönme Yahudiler tarafından yayılmış öyküler. Bu malzeme İslâm literatürüne *İsrailiyyat* adıyla geçmiştir. Bu arada pek çok Musevi-Müslüman tarikatı da oluştu, Sura akademisinin kurucusu (3. yüzyıl!) Raw'a yakıştırılan şu söz bu bağlamdadır: "Yabancı birinin yönetiminde yaşamaktan İsmail'in yönetimi altında yaşamak yeğdir!"[7] II. yüzyılda çevrelerine Yahudi danışmanlar toplayan Fatımi halifelerinin Kudüs'teki haham akademisine yardım ettikleri Kahire arşivlerinden anlaşılmaktadır. Batı ve Doğu'nun tüm ülkelerini dolaşmış olan 12. yüz-

7 *a.g.y.*, s.61.

yıl'ın ünlü gezgini Tudelah Benjamin, Halife Abaridas Ahmed'le ilgili şunları anlatmaktadır: "Bu büyük kral... Musevilere olağanüstü sevgi göstermektedir, Musa yasasını yoğun biçimde inceliyor ve kusursuz okuyup yazdığı İbrani dilini çok iyi anlıyor."[8]

Müslümanlığın başlangıç dönemlerinde birçok ayrılıkçı Yahudi tarikatı filizlendi. (Isawiten, Judghaniten, vb.): Muhammed, Tanrı tarafından Araplara ya da tüm insanlığa -Yahudiler dışında- gönderilmiş bir peygamberdi. Bir Arap tanrıbilimci 800'lerde bu konuda şunları söylüyordu: "Günümüzde Irak topraklarındaki Yahudiler Allah'tan başka tanrı olmadığını ve Muhammed'in Tanrı'nın elçisi olduğunu kabul ediyorlar. Ancak onun Musevilere değil, yalnızca Araplar'a peygamber olarak gönderildiğini ileri sürüyorlar... Sonuçta herhangi bir Yahudi, Muhammed'in Tanrı'nın elçisi olduğunu kabul etse de, eski dinini bırakıp Müslüman olduğunu açık biçimde söylemedikçe Müslüman sayılamaz..."[9]

Burada özellikle Karailere değinilmesi gerekir: Bunlar Eski Ahit'in geleneksel yorumunun İslâmiyet döneminde geçerliliğini yitirdiği gerekçesiyle *Talmud*'u reddetmekteydiler. Bu durumda kutsal metinlerin yeniden okunması gerekiyordu (adları buradan gelmektedir: gara İbranice "okumak" demektir). Karailer çok başarılı oldular: gerek İran, Filistin ve Mısır'da gerekse daha sonraları İspanya ve Polonya'da.

Bu olgunun temelinde Yahudi halkındaki sosyo-ekonomik değişim yatmaktadır: Arap fetihlerinden önce Yahudiler tarım alanında çalışıyorlardı. Bu durumda Talmud'da bildirilen yasaların büyük bölümü çiftçi bir halka yönelikti. Üç, dört yüzyıl sonra ise Yahudiler ticaret yapan, zanaatçı, kentli bir halka dönüşmüştü. (Benzer durum Ermeniler için de söz konusudur: Ortaçağ'ın sonlarında henüz çiftçi ve zanaatçıyken Osmanlı İmparatorluğu'nda önde gelen tüccarlar olmuşlardır.) Bu ekonomik değişiklikler kentlerdeki zenginliğe ve kırsal bölgedeki yoksulluğa dayanmaktadır: 9. yüzyılda tarım alanında çalışan bir

8 *a.g.y.*, s. 65.
9 *a.g.y.*, s. 75.

gündelikçi yılda altı altın kazanıyordu ve bunun birini cizye olarak vermek zorundaydı. Öte yandan ticaret büyük bir gelişme gösteriyordu: Araplar Çin'den İskandinavya'ya kadar tüm denizlerde dolaşıyorlardı. Ticaret çarkını döndüren, çok sayıda Yahudi'nin yaşadığı bir bölge olan Bağdat'tı; Yahudiler'i (aynı biçimde Hıristiyanları) bu girişimlere katılmaktan alıkoyan yasalar ya da toplumsal engeller yoktu. İslâm imparatorluğuna dağılmış olan Yahudi toplulukları kısmen zanaatçı ve küçük tüccarlardan oluşuyordu. Bazı kentlerde pek çok topluluk yanyana yaşıyordu, verilen isimlerden doğudan batıya gerçekleşen göç hareketleri saptanabilir. Mısır ya da Berberiler'in bulunduğu Kuzey Afrika'da pek çok Yahudi, İran ya da Mezopotamya kentlerinin adlarını taşırlardı. Bu cemaatler küçük bir seçkinler grubu tarafından yönetilirdi: zenginler ve bankacılar resmî makamlarla ilişkileri yürüten *Naggid* ya da "Yahudi beyi" görevini üstlenirlerdi; bu kişiler yerel ve yurtdışındaki Yahudiler'in ticarî çıkarlarının korunmasını güvence altına alan *Pekid ha-Socharim* ("Tüccarların temsilcisi") görevini de yaparlardı.

902-923 yılları arasındaki Bağdat halifeleri yönetiminde işleri büyük gelişme gösteren bankerler Josef ben-Pinchas ve Aaron ben-Imram'la ilgili haberler Arap kaynaklarına dayanmaktadır:

Ben-Pinchas ve Ben-Imram bir banka yönetmekte, Yahudiler ve Yahudi olmayanlar da paralarını onlara yatırmaktadırlar. Vezir, rüşvetçi memurlarından kesilen para cezalarını ellerine teslim etmektedir. Onlar da her ay ücretlerin ödenmesi için gerekli olan 30.000 altın dinarı maliyeye vermektedirler. Çeyrek yüzyıl boyunca Bağdat'ın bu iki sermaye kralı, halifelere yardım etmiştir. İran'da Tustar'da da çoğu tüccar Yahudi'ydi. "İkinci Bağdat" denen İsfahan'da "Yahudia" yerleşim bölgesi ticaretin merkeziydi. Ahwaz eyaleti valisine de yine Yahudi bankerler yardım ediyordu. Mısır'da Fatımi halifeleri Az-Zahir ve Al-Mustansir'in gözdeleri Beni Sahl, Ebu-Saad ve Ebu-Nasr kardeşlerin de yıldızları giderek parlıyordu. Büyüklü küçüklü Yahudi tüccarlar İslâm imparatorluğunun tüm kentleri arasında para ve mal dolaştırıyorlardı, onlara Doğu Afrika, Hindistan ve Seylan limanlarında rastlamak mümkündü, çoğunlukla Tanca, Kayruan, Trablusgarp ya da İskenderiye kökenliydiler. Kahire arşivinde bu dönem Yahudileri'nin çalışmaları, yaşamları ve tö-

releriyle ilgili belgeler bulunmaktadır, bunlara göre pek çok evlilik sözleşmesi kocanın ancak karısının onayıyla iş yolculuklarına çıkabileceğine ilişkin özel bir koşul içermektedir.

Ancak bu arada kıyıcılık da görülüyordu, en acımasızca uygulama Mısır'ın Fatımi Şii halifesi Hâkim tarafından gerçekleştirildi: 1012'de Mısır ve Filistin'deki tüm kilise ve sinagogları yıktırdı ve Müslümanlık dışındaki tüm dinleri yasakladı. Yahudiler "yoldan çıkmışlık döneminde yaptıkları gibi" boyunlarına üç kilo ağırlığında bir buzağı resmi asmak zorundaydılar. 12. yüzyılda imparatorluğun batı kesiminde önceleri Murâtıblar, daha sonra da Muvahhitler döneminde Yahudiler'in çoğunlukla geçici olarak Hıristiyan bölgesine sığınarak kurtuldukları takipler oldu. Örneğin Jehuda Halevi ve Musa Maimonides'in ailesi bu tür uygulamalarla karşı karşıya kalmıştır. (Aşağıya bknz.)

Bilinen izlemelerden çoğunun her zaman Sünni çoğunluktan daha hoşgörüsüz olan Şiiler tarafından yapıldığı bir gerçektir; bunlar arasında 1172'de Yemen'deki ve İran'daki izlemeler sayılabilir.

Acınacak durumdaki Yahudiler'in merhamete değer görüldüğünü gösterir belgelere hiç rastlanmayan Batı Hıristiyan geleneğinin aksine, burada toprak vergisi kitabından *(Kitab el haraç)* 9. yüzyıla ait bir hukuk makalesi aktarıyoruz:

"Halife Ömer, kent kapısında bir grup insanın yanından geçerken bir dilencinin yakalandığını gördü; adam çok yaşlı, kör biriydi. Halife onun arkasına geçti, koluyla dürterek sordu: 'Kimsin sen?', -'Ehl-i Kitaptan biriyim' -'Hangisinden?', 'Museviyim', -'Seni gördüğüm işi yapmaya zorlayan ne?'" 'Cizyeyi ödemek ve yiyecek ve gereksinimlerimi karşılamak için dileniyorum.' Bunun üzerine Ömer onu elinden tutarak evine götürdü ve ufak armağanlar verdi; bu olayın ardından devletin malî işlerinden sorumlu yetkilisine şu haberi gönderdi: 'Şu adama ve onun gibilere bir bak! Vallahi, onlara adil davranmıyoruz; gençliğinden yararlandıktan sonra yaşlılık ve güçsüzlük döneminde onu aşağılıyoruz. Ona Müslümanların sadakalarından birşeyler verilmesini sağla; çünkü o Allah'ın 'sadaka yalnızca yoksul ve muhtaçlar içindir' dediğinde (Kuran, Sure IX, ayet 60) muhtaç saydıklarındandır. Yoksullar Müslümanlardır, ancak bu adam da ehl-i kitaptan bir muhtaçtır. Böylece bu yaşlı ada-

mı ve onun gibileri cizyeden kurtardı[10]."

Özet olarak Müslümanlığın erken dönemlerinde Müslümanlar, Hıristiyanlar ve Yahudiler arasında kişisel dostlukların, iş ortaklıklarının, düşünsel alışverişin olağan sayıldığı sıkı toplumsal ilişkiler bulunmaktaydı. Bunu gösteren pek çok belge vardır, örneğin Müslümanlar tarafından yazılmakla birlikte ayırım yapmaksızın Müslüman, Hıristiyan ve Yahudi hekimleri toplu halde aktaran ünlü hekimlerin yaşam öykülerinin derlendiği kitaplar bulunmaktadır. Felsefe alanında da işbirliği ve görüş alışveririşi yapılırdı: Büyük Müslüman tanrıbilimci el Gazalî'nin (1059-1111) bir yapıtındaki bir bölüm, Yahudi filozof Bachja ibn Pakuda'nın bir kitabındaki bir bölümle hemen hemen aynıdır. İşin aslı: ikisi de, aynı daha eski Hıristiyan kaynağından yararlanmışlardır. Ortaçağın sonlarına doğru (eğer bu zaman dizini burada kullanılabilirse) bu tür ilişkiler belirgin biçimde azaldı. Eskiden zımmîlere getirilen kısıtlamalara pek aldırılmazken, şimdi bunlar daha sıkı uygulanıyordu. Özellikle Kuzey Afrika, İran ve Orta Asya'da aşağılama kural haline geldi. Bunun önemli bir nedeni Sünni Müslümanların üç cephede, Hıristiyan dünyaya, Şiilere ve Moğollar'a karşı verdiği savaştı. İki yüzyıl boyunca Hıristiyanlarla Müslümanlar İspanya, Sicilya ve Suriye-Filistin'de amansızca savaştılar; İspanya, Sicilya ve Filistin'de geri alınan bölgelerde Hıristiyan fatihlerin, Müslüman halka karşı acımasızlıkları Hıristiyan-Müslüman ilişkilerinin sertleşmesine yol açtı. Müslümanlar, Batı'nın yeniden fetih ve Haçlı seferlerine karşı savaşırken, Orta Asya'dan gelen pagan Moğol fatihlerin istilasına uğradılar.

10 Léon Poliakov, *Geschichte des Antisemitismus (Yahudi Düşmanlığı Tarihi, III)*, s. 77

İspanya

Anlaşıldığı kadarıyla Yahudi tüccar ve zanaatçılar İspanya'ya daha çok eski dönemlerde, kesin olarak da Kudüs'ün yakılıp yıkılmasının (70) ardından gitmişlerdi. Bunların çocukları üç yüzyıl boyunca Hıristiyan egemenliği altında kaldı. 5. ve 6. yüzyıllarda Vizigotlar Aryan oldukları sürece iki cemaat barış içinde yaşadı. Aryan krallar Katolikliği kabul edince (586) çeşitli Yahudi yasaları çıkarıldı, 616'da Musevilik yasaklandı, vaftizi ya da sürgünü seçme zorunluluğu, Hıristiyanlığı kabul etmiş Yahudiler ve çocukları için meslekî kısıtlamalar getirildi. Durum 711'de İspanya'nın Araplar tarafından fethedilmesiyle değişti. Bağdat halifelerinin yolundan gidilerek Hıristiyan ve Musevilere din açısından hoşgörüyle davranıldı. Eskiden gelmiş ya da yeni göç eden Yahudiler, Araplar'ın askerî kampları çevresine yerleştiler ve Kordoba halifeliğinde, sonraları da taife devletlerde tüccar, doktor, danışman ve elçi olarak etkinlikler gösterdiler; bu üçyüzelli yıldan fazla böylece sürdü. Sonra durum tersine döndü: İber Yarımadası'nın Hıristiyanlarca yeniden fethedilmeye başlaması karşısında, küçük Arap devletleri Berberiler'den yardım istediler: 1086'da Murabıtlar'dan, 1146'da da Muvahhitler'den. Birbiri ardından tüm kentlerde, Yahudiler öldürülmemek için Müslümanlığı kabul etmek zorunda kaldılar ya da kuzeydeki Hıristiyan krallıklarına kaçtılar. Pek azı da güneye kaçtı. Şiirlerinde Yahudi cemaatlerinin Hıristiyan fetihleriyle darmadağın oluşundan, Murabıtlar'dan kaçıştan ve aynı sıralarda Kudüs'ün Haçlılar tarafından fethedilişinden yakınan büyük İspanyol Yahudi ozan Jehuda Halevi bu dönemde yaşamıştır. 1135'te Kordoba'da doğmuş olan ve Fas'a kaçan büyük Yahudi filozof Maimonides de aynı dönemde yaşamıştır. 1085'te Kastilya kralı VI. Alfons, yoğun bir nüfusa, çok çeşitli meslek alan-

larında, yüksek bir kültüre ve İspanya'nın en eski Yahudi cemaatine sahip ilk Müslüman kenti olan Toledo'yu fethetti. Kent halkı sürgüne gönderilmedi ve Yahudiler eski haklarını koruduılar. Saragosa ve Tudela'nın fethinde de böyle oldu. Hıristiyan fetihleriyle birlikte Yahudiler 13. yüzyılda yeniden Endülüs'e göçtüler. Sevilla'yı fetheden III. Ferdinand kendisini imparator ve üç dinin kralı ilân etti. Yahudiler diğer Hıristiyan ülkelerde, özellikle de İngiltere ve Fransa'da sürgün edildikleri bir dönemde burada (Portekiz'de olduğu gibi) saygın yurttaşlardı: krallık maliyesinde yönetici, doktor, Yunan-Arap felsefe literatürü çevirmeni vb. olarak etkinlik gösteriyorlardı. 13. yüzyıl sonlarında Kastilya'da yaklaşık 200.000 Yahudi (bir o kadar da Berberi) yaşıyordu -nüfusun yüzde 4-5'i. 14. yüzyılda Katolik Kilisesi'nin Haçlı seferlerine yönelik çabası nedeniyle burada da bazı şeyler değişti: Yahudiler'in banker, hekim ya da tefeci olarak etkinlik göstermeleri yasaklandı, belli mahallelerde oturmak, farklı giysiler giymek ya da işaret taşımak zorunda bırakıldılar. Hep olduğu gibi yine İsa'nın öldürülmesiyle suçlanıyorlardı. 1391'de birçok pogrom yapıldı. Sevilla, Toledo, Valensia, Barselona ve Mayorka pogromları. O zamana kadar İspanyol Yahudileri'nin yarısının dini değiştirilmişti: "conversos" (dönmeler) ya da "marranos" Bir yüzyıl sonra da (1467-1474) Kordoba, Toledo ve diğer Endülüs ve Aragon kentlerinde pogromlar oldu. Burada Engizisyonla ilgili gelişmelerin ayrıntısına girilemeyecektir; sonunda 1492'de Yahudiler'in Kastilya ve Aragonya'nın tüm kesimlerinden sürülmelerine ilişkin kararname çıktı (Endülüs'te daha 1481'de çıkmıştı). 1492'de tüm İspanya'da yaklaşık 50.000'i vaftiz olan 200.000 kadar olan Yahudinin bulunduğu hesaplanmıştır. Başlangıçta 100.000'i Portekiz'e sığındı, 50.000'i de Almeria'dan Kuzey Afrika'ya ya da Valensia ve Barselona'dan İtalya ve Osmanlı İmparatorluğu'na doğru yelken açtı. Yarım yüzyıl sonra Marranolar engizisyonun henüz girdiği Portekiz'den göç ettiler, bunlardan çoğu Osmanlı İmparatorluğu topraklarına gitti. En büyük ilgiyi büyük ticaret merkezi Selanik görüyordu: 16. Yüzyıl'ın sonlarında Selanik'de büyük bir Portekiz kolonisi yaşıyordu. Osmanlı İmparatorluğu'nda iki Marrano büyük siyasal güç kazandı: Yosef Nasi İstanbul'da yeniden Museviliğe döndü ve Babıâli'nin önde ge-

len diplomatlarından biri oldu, Sultan onu Naksos dükü yaptı; yine İstanbul'da diplomat olan Alvaro Mendes Midilli düklüğüne getirildi.

Altın Çağ

İslâm dünyasındaki Yahudiler'in tarihine ilişkin bu bölüme yazar S. Goitein'dan bir alıntıyla girmek istiyoruz (Von den Juden Jemens, "Yemen Yahudileri", Berlin, 1934)*: "Müslümanlığın ortaya çıkışını izleyen ve İspanya'dan İran'a kadar tüm ülkeleri yeni dinin ve sonraları da Arap dilinin egemenliğindeki tek bir devlete dönüştüren büyük Arap fetihleriyle birlikte, o dönemdeki Yahudiler'in çoğu Arap egemenliği altına girdi. Böylece büyük ve uzun bir çağ olan Yahudi-Arap ortak yaşama çağı başlamış oldu... Arap-Müslüman fetihleri zamanında Yahudiler'in çoğu tarım ve zanaatla uğraşıyordu... 7. ve 8. yüzyıllarda Yahudiler de tarımla uğraşmayı bıraktılar ve diğer halk gruplarının tersine tüccar ve zanaatçı bir ulus olarak yeniden ortaya çıktılar.

Bu değişim, 9. yüzyıldaki büyük 'burjuva devrimi'nden kaynaklanıyordu... Bu devrim sonucunda Avrupa Ortaçağı'nın başlangıcında, yani Avrupa'nın henüz şövalye ve derebeyleri egemenliğinde bir tarım toplumu olduğu bir dönemde, Yakın ve Ortadoğu uygarlığı ticaret, endüstri ve bürokratik örgütlenmede sivrilmişti." Yahudi dağılımının coğrafyası da değişmiştir: Mısır-Babil dünyasının en doğusunda toplanmış olan Yahudiler, İslâm ordularını yeni Batı'ya ve uzaklardaki İspanya'ya kadar izlemişlerdir; Museviliğin ağırlık merkezi İran sınırlarından Batı Akdeniz'e, henüz kapitalizm öncesi karanlığına bürülü Hıristiyan Batı'nın kapılarına kaymıştır. Yahudiler'in Batı'ya göçünün başlıca nedeni halifeliğin genel sosyo-ekonomik gelişimiydi. 6. yüzyılda Yahudiler pagan devletlerde çiftçi, işçi, köle tüccarı, memur, haydut, tüccar, hukukçu, haham, hekim ve bakandılar, Pers devletinde ise tefeci ya da büyük toprak sahibi, ama

* Ayrıca bkz.: Maxime Rodinson, *Islam et capitalisme (İslâm ve Kapitalizm)*, Paris 1965, Türkçe çevirisi: Orhan Suda, 1969 Gün Yayınları.

herşeyden önce de ister paralı asker ister askerî memur olsun, askerdiler.

Oysa İslâm devleti Yahudiler'in silâh ve topraklarına el koydu, bununla birlikte de onları bilgin, tüccar ve zanaatçı olarak korumayı üstlendi. Böylece Yahudiler tüccar, ozan, doktor, banker, filozof, saray adamı ve mistik oldular. Hıristiyan Avrupa'nın tersine bu toplumsal-meslekî uzmanlaşma bir damga niteliği taşımıyordu -Muhammed'in kendisi de bir tüccardı. Bu değişim kültürde, dinde ve dilde değişiklikleri de beraberinde getirdi. Yunanca, Aramca, Pönce (Fenike Kenan dili) konuşan Akdeniz Yahudileri şimdi de Arapça öğrenmişlerdi. Arapça, Avrupa'daki Latince'nin tersine -sinagoglardaki ibadet dışında- gündelik yaşamda kullanılan bir Yahudi dili durumuna gelmişti. 10.-14. yüzyıllar arasında Arapça etkileyici bir Yahudi edebiyatı oluşmuştur. Dil açısından bu bütünleşme Irak'tan İspanya'ya kadar çok kapsamlı bir düşünce alışverişini olanaklı kılmıştır. Diyalektik düşünce atılımı yeni bir ideoloji bilimi, dini felsefeyle uzlaştırmaya çalışan tanrıbilimi yarattı. İbni Sina, İbni Rüşt, Fârâbî: yüzlerce filozof, çevirmen, tanrıbilimci, tarihçi, coğrafyacı, ozan, mistik, hekim ve hukukçu yüz yıllarca birbirleriyle Musa ve Platon'u, Aristo ve İsa'yı, Muhammed ve Sokrat'ı tartıştılar.

Maxime Rodinson**, bir Arap yazar tarafından kaydedilmiş, Bağdat'a giderken katıldığı bir tanrıbilimciler toplantısına çokkızan İspanya'lı dindar bir Müslümanla ilgili şu öyküyü aktarmaktadır:

"Katıldığım ilk oturumda yalnızca dine bağlı olanı ve olmayanıyla tüm Müslümanlar değil, kâfirler, materyalistler, tanrıtanımazlar, Yahudiler ve Hıristiyanlar da vardı; kısacası her türlü kâfir. Her grubun görüşlerini savunacak bir başkanı vardı ve bu başkanlardan biri içeri girdiğinde herkes saygı belirtisi olarak ayağa kalkıyor ve o yerini almadan hiç kimse oturmuyordu. Salon kısa sürede doldu ve herkes yerini aldığında kâfirlerden biri söz aldı. 'Burada mantıklı bir biçimde tartışmak için toplandık',

** Maxime Rodinson, *L'Islam, doctrine de progrès ou de réaction? (İslâm İlerleme Doktrini mi, Yoksa Gericilik Doktrini mi?),* Paris 1972.

dedi. 'Koşulları biliyorsunuz. Siz, Müslümanlar, bize kitabınızdan alınmış ya da peygamberinizin yetkesine dayanan görüşler aktarmayacaksınız, çünkü her ikisine de inanmıyoruz. Herkes aklın kanıtlarıyla yetinmek zorundadır.' Hepsi bu sözleri alkışladı."

Maimonides bu "Yahudi-Arap ortak yaşamı"na örnek niteliğindedir. Yapıtlarında Arap edebiyat dili kullanılmakla birlikte bunlar İbrani harfleriyle yazılmıştır -İslâmın misyonerlik yasağını aşmak için. Yahudiler akılcılık atılımına katılmışlardır- ancak felsefeye karşı çıkan mistikler ve aşırı dinciler arasında da yer almışlardır, burada da Müslüman ve Yahudi gericiler arasında etkileşim sözkonusudur. Tasavvuf'un büyük ismi el-Gazzalî'nin çağdaşı Yahudi mistik Bahya İbn Pakuda, Gazzalî'nin görüşlerini Museviliğe uyguladığı *Gönlün Görevleri*'ni (Die Pflichten des Herzens) Arapça olarak yazmıştır.

Arap-Yahudi kültüründeki bu çok parlak dönemi gerileme, iç ve dış savaşların, Hıristiyan ve Tatar istilalarının, İslâm mezhepleri adına yapılan devrim ve karşı-devrimlerin ve kentlerin kırsal kesim ve göçebe kabileler üzerindeki yetkesinin zayıflamasının yol açtığı siyasal ve askerî bir çöküş izledi. Kuzey Afrika, 11. yüzyıldan beri için için kaynıyordu, Murabıtlar ve Muvahhitler Ortaçağ İslâm liberalizminin temellerini sarstılar. Doğu'da ise İsmail'in İslâm'ı Şiileştirme hareketi, Mısır ve Irak'taki Müslüman devletleri sarstı ve İslâm dünyasında tutucu bir tepkiye yol açtı.

Toledo'lu ozan Yehuda Halevi'nin yaşam öyküsü bu gerilemeyi yansıtmaktadır: Başlangıçta güzel hanımları öven kasideler yazan saray ozanıyken tanrıbilime yönelir ve felsefeyi, Müslümanlığı ve Hıristiyanlığı çürütmek ve erken bir ırkçılık aracılığıyla Museviliği yüceltmek amacıyla Arapça *"Aşağılanan Dinin Savunusu"*nu yazar -örneğin Filistin'in havasının "zekâyı açtığını" ve kendisinin Arapça yazmasına karşın İbranice'nin daha üstün bir dil olduğunu söylemektedir, ancak önem sırasına göre yaptığı sıralamada Araplar İbraniler'in hemen ardından ikinci gelmektedir.

Osmanlı İmparatorluğu'nda Yahudiler

Ortaçağ'da Yahudi halkının çoğunluğu Batı'da İspanya'dan Doğu'da Irak, İran ve Orta Asya'ya kadar İslâm egemenlik alanında yaşıyordu, Avrupa'da yerleşmiş Yahudiler ise kültürel açıdan birincilere bağımlı bir azınlık oluşturuyorlardı. Ortaçağ'ın sonlarına doğru Yahudi dünyasının ağırlık noktası Doğu'dan Batı'ya, Asya'dan Avrupa'ya, İslâm topraklarından Avrupa topraklarına kaydı. Sonunda İslâm dünyasındaki Yahudiler azınlık ve Hıristiyan dünyasındaki Yahudiler çoğunluk durumuna geldi. 16. ve 17. yüzyıllarda Yahudi yerleşim merkezleri iki büyük krallıkta toplanmıştı: Polonya-Litvanya krallığı ve Osmanlı İmparatorluğu. 1516'da Osmanlı İmparatorluğu Filistin'i de egemenliği altına aldı.

13. yüzyıl başlarında, İslâm dünyasında biri dışında hepsi de Türk hanedan ve ordularının egemenliği altında bulunan altı yönetim merkezi bulunuyordu: Hindistan, Orta Asya, İran, Türkiye, Mısır-Suriye ve Kuzey Afrika. 16. yüzyılda Osmanlılar, Memlûk saltanatına son verdiler ve toprakları -Mısır, Suriye, Filistin ve Arabistan'ın bazı bölümleri- Osmanlı İmparatorluğu'na katıldı. Daha sonra Libya, Tunus, Cezayir de bunlara eklendi. Yalnızca Fas'da Arap hanedanlarının yönetimi sürdü. Nihayet 1543'te Irak İranlılar'dan alındı. Osmanlı İmparatorluğu doruğuna 16. yüzyılla 17. yüzyılın başlarında ulaştı. Başarısızlıkla sonuçlanan ikinci Viyana kuşatmasını, üç yıl sonra, 1541'den beri Türk egemenliği altındaki Budapeşte'nin kaybı izledi.

Osmanlı İmparatorluğu'nun yükselme devri öncesi ve sırasında Balkanlar'da ve İstanbul'da Yahudi cemaatleri vardı. (Galata'da İtalyan tüccarlar birliği himayesinde İtalyan Yahudileri yaşıyordu.)

İslâm dünyasında üç Yahudi grubu bulunmaktaydı: birincisi İran'daki Farsça konuşan Yahudi cemaatlerinden oluşuyordu; ikincisi Irak'tan Fas'a kadar olan bölgelerde yaşıyor ve Arapça konuşuyordu, üçüncüsü ise Bizans İmparatorluğu'ndan kalma Rumca ya da şimdi Türkçe de konuşan Yahudiler'den oluşuyordu. Rumca konuşan Yahudi cemaatleri -Romaniot ve en eski cemaatler- 15. yüzyılda İspanya, Portekiz ve İtalya'dan Avrupa Yahudileri'nin akınıyla örtüldüler.

İkinci grup Avrupa'dan gelen göçmenlerden oluşmaktaydı, ilk gelenler Almanya, Fransa, (1394 sürgününden sonra), Macaristan (1376 sürgününden sonra), Sicilya, İtalya'dan (İtalya'dan sürgünler 16. yüzyılın sonuna dek devam etti) Aşkenaziler'di, ama asıl çoğunluk Osmanlı ülkesine en büyük Yahudi göçü olan 15. yüzyılda İspanya'dan sürülen Sefardiler'di.

Eski İstanbul'da Yahudi azınlık bugün Yeni Camii'nin bulunduğu yerin çevresinde yaşıyordu. Kentin diğer ucunda (Eğri kapı) Yahudi mezarlığı bulunuyordu. (St. Paulus'un havari mektuplarına göre) Selanik'te Hıristiyanlığın ilk zamanlarından beri bir Yahudi azınlık yaşıyordu, İspanya'dan kovulanların gelişinden önce burada oldukça büyük bir Aşkenazi grubu ve bir İtalyan grubu bulunuyordu.

Abraham Galanté olsun, Chouraki ya da Goitein olsun, tüm yazarlar 1453 (İstanbul'un fethi)- 1602 yılları arasındaki dönemin, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Yahudi azınlığın en parlak dönemi olduğunda, 1602-1856 arasının çöküş, 1856'dan Birinci Dünya Savaşı'na kadarki sürenin ise yeni bir başlangıç anlamına geldiğinde görüş birliği içindedirler.

Sultan Osman'dan Abdülmecid'e Kadar Tarihe Genel Bir Bakış

Daha Osman Bey'in (1299-1326) ölümünden önce Orhan Bey (1326-1360) Bursa kentini fethetti, önce buranın tüm halkı sürüldü, ardından da sultanın çağrısı üzerine Şam ve Bizans İmparatorluğu'ndan çok sayıda Yahudi ilk Türk başkentine yerleşti. Türkiye'nin en eski sinagogu burada bulunmaktadır. Yahudiler'e -kroniğe göre- kendi istekleri üzerine belli bir mahalle gösterildi (Etz Haim, "Yahudi Mahallesi"). Meslekî kısıtlamalar

yoktu. 1. Murat (1360-1389) Edirne'yi fethettiğinde burada bir Romaniot cemaati yaşıyordu, bu cemaat kendilerinden Türkçe öğrenmek için Bursa'daki Yahudiler'i Edirne'ye yerleşmeye çağırdı. Bu dönemde Edirne "Yeşiva"sı (Talmud Okulu, çev.) büyük bir gelişme gösterdi, Macaristan, Polonya ve Rusya'dan çok sayıda Talmud öğrencisi buraya geliyordu. 1. Mehmet zamanında (1413-1421) dönme bir Yahudi olan ve bir derviş ayaklanmasına katılarak sonunda asılan, Torlak adıyla anılan Samuel ün kazanmıştı. Sultan II. Murat'ın (1421-1451) hekimbaşı olan ve soyu sürekli olarak vergiden muaf tutulan Yahudi bir doktoru vardı. II. Murat askerlikten muaf tutulmak için vergi ödemeyen Yahudiler'den oluşan bir gayrimüslim kolordusu kurdu (Gareba). Bizanslılar'a güvenmeyen Fatih Sultan Mehmet (1451-1481) İstanbul'un fethinden üç gün sonra Asya cemaatlerinden Yahudiler'i buraya göç etmeye çağırdı, onlara "ev, toprak ve bağlar" vaad etti. II. Mehmet maliye bakanını Yahudiler arasından seçmişti: Hekim Jakub; özel doktoru da yine bir Yahudi'ydi. Moshe Hamon. II: Mehmet zamanında divan üyesi olan ünlü haham Moshe Kapsali ders verirdi.

Yahudiler'in İspanya'dan kovulduğu dönemde tahtta bulunan ve tutucu bir kişi olan Sultan II. Beyazıt sürülenlere kucak açtı. Babası ve selefi Fatih Sultan Mehmet, gerek Bizanslılar'a gerekse Yahudiler'e yakınlık göstermiş ve Hıristiyan Batı'dan sanatçı ve bilim adamlarını korumuştu. Dindar Beyazıt başlangıçta karşıt bir politika güttü. Babasından kalma tüm tabloları saraydan uzaklaştırdı ve Hıristiyan ve Yahudi saray adamı ve memurları kapı dışarı etti. Yahudi kaynaklarına göre, İstanbul'un fethinden sonra kurulmuş olan tüm sinagogların kapatılmasını emretti, yalnızca fetihten önce varolan zımmî ibadet yerlerine izin veriliyordu. Sultan Beyazıt'ın bu politikası tahtının büyük tehlike altında olduğu bir döneme rastlamaktaydı. Kardeşi Cem Avrupa'ya kaçmıştı, Papa ve bazı Hıristiyan prensler Osmanlı İmparatorluğu'na saldırmak için ondan yararlanmaya çalıştılar. Doğu'dan, İran'dan ise yeni militan Şii hanedanı tehdit ediyordu. Ancak, yine aynı Beyazıt, 1492'de Portekiz ve İspanya'dan Yahudiler'i Osmanlı İmparatorluğu'na yerleşmeye özendiriyordu. Sultanın çağdaşı bir Yahudi şunları anlatıyordu: "Sultan pek çok adam salarak tüm imparatorlukta memurları-

nın hiçbir kentten Yahudiler'i sürmeye ya da kovmaya kalkışmamaları, tersine onlara kucak açmaları gerektiğini sözlü ve yazılı olarak ilân ettirdi." (M. Lattes, yayım. Seder Elijah, Padua, 1896, 12) Sonra "(Türk imparatorluğundaki) cemaatler parçalanmaya başladılar... tutsakları kurtarmak için para ve değerli taşlar verdiler... o günlerde... soylu Moshe Kapsali, İstanbul'da çok şey yaptı... cemaatleri dolaşarak herkesi verebileceği miktarı vermeye zorladı" (agy.). Şimdi İstanbul yaklaşık 30 bin Yahudi'yle Avrupa'nın en büyük Yahudi merkezi olmuştu, burada 44 sinagog, yani 44 cemaat bulunuyordu. Bizans Yahudileri'nin bugünkü Yeni Cami çevresinde oturmalarına karşılık II. Mehmet onları Hasköy'e yerleşmeye çağırmış, Beyazıt ise Haliç kıyısında Balat'ta oturmalarına izin vermişti, buradan da İstanbul boğazı kıyılarına yayıldılar. Selanik'te 36 cemaat vardı. Kudüs'te 1488'e doğru yaklaşık 70 Yahudi ailesi yaşıyordu; 16. yüzyılda İspanyol Yahudileri'nin gelmesinden sonra bu sayı 1500'e çıktı. Daha önce 300 ailenin yaşadığı Safed'de şimdi 2000, Şam'da ise 1500 aile yaşıyordu.

Bazı sürgünler hemen saray çevrelerinden kabul gördüler, örneğin Granada'dan oraya gelmiş olan "ve padişahın, Sultan Beyazıt'ın, zamanında yaklaşık yirmibeş yıl (1493'ten beri hekim olarak) sarayda hizmet eden ve oğlunun da... Sultan Selim'in yakın arkadaşı... ve Yahudiler'i büyük tehlikelerden kurtarmak için yardıma koşan" hekim Josef Hamon (1517'de mezarı başında yapılan konuşmanın metni böyledir H.H Ben-Sasson, Geschichte des jüdischen Volkes (Yahudi Halkının Tarihi), 2, s. 302). Anlaşılan sürülen Sefardiler arasında deneyimli demir dökümcüler ve barut yapımcıları vardı. Elia Kapsali'nin bildirdiğine göre, Tanrı "Yahudiler nedeniyle Türkler'i kayırmıştır... çünkü Yahudiler sayesinde Türkler büyük ve güçlü kralları yendiler... Yahudiler Türkler'e her tür yokedici silah, batarya, sahra topunu kullanmayı öğrettiler. Ve onların yardımıyla Türkler dünyanın tüm halklarından güçlü oldular". Elia Kapsali'nin sözlerine devamla bildirdiğine göre, Sultan Beyazıt'ın oğlu Sultan Selim (1512-1580), "Yahudiler'i gerçekten çok seviyordu, çünkü onların yardımıyla diğer ulusları ezebileceğini farketmişti... çünkü onlar kendisine büyük miktarda top ve silâh yapıyorlardı", (kendi kroniğinden, J.F. Baer Jubilee Volume'de

Kudüs 1960, s. 224). (16. yüzyıl başında Türkler'in Memlûk ve İranlılar'ı yenmeleri çoğunlukla ateşli silâhların kullanılmasına bağlanmaktadır, Türk ordusunun ateşli silâhlarla donatılması gerçekten de İspanyol Sefardiler'in, Osmanlı İmparatorluğu'na kabulüyle hemen hemen aynı zamana rastlamaktadır.) Yahudi tarihinde yalnızca Beyazıt değil, Kanuni Sultan Süleyman da (1520-1566) vurgulanır. Kanuni, Kudüs ve Tiberias'ın surlarını yeniden yaptırmış ve daha da önemlisi Anadolu'nun bazı kentlerinde Rumlar Yahudiler'i cinayet ayiniyle (kan iftirası-çev.) suçladıklarında, böyle davaların sıradan mahkemelerde değil, yalnızca kendi huzurunda görülmesi gerektiğine karar vermiştir. Söylendiğine göre, 1526'da, Yahudi Yossef ben Shlomo, Budapeşte'nin anahtarını Osmanlılar'a teslim etmiş, ödül olarak soyu her türlü vergiden muaf tutulmuştur. 19. yüzyılda eskisi gibi bu ayrıcalığa sahip yaklaşık 450 Alamanés yaşıyordu. Budapeşte'nin fethinden (1530) sonra çok Macar Yahudisi Osmanlı İmparatorluğu'na, özellikle de Edirne (Buda sinagogu) göç etti. III. Murat zamanında (1574-1595) Hıristiyan ve Yahudiler'de lüksü önlemek için yeni giyim yönetmelikleri çıkarıldı: ipekli giymeleri yasaklandı. III. Mehmet zamanından (1595-1603) Yahudi harem gözdesi Esther Kira tarihe geçmiştir. IV. Murat'ın (1623-1640) Yahudiler'in cinayet ayini yapmakla suçlanmasına çok kızarak, mahallelerine saldıran Hıristiyanları öldürmelerine izin verdiği anlatılır; IV Mehmet zamanında (1648-1687) İstanbul'un Yahudi mahallesinde büyük bir yangın olduğunda ise, padişah evsiz kalanların sarayının bahçelerinde barınmalarına izin vermiştir. Voltaire'e göre, 18. yüzyılda Portekiz asıllı Yahudi hekim Fonseca, 30 yıl boyunca Babıâli'de önde gelen bir rol oynamıştır. Buna karşın 1702'de Dektaban Paşa, Yahudiler'in ayaklarına yalnızca siyah deri giymelerini ve başlarına siyah bez takmalarını emretmiştir ve 1728'de Yahudiler, Yeni Cami'nin bundan böyle varlıklarıyla kirlenmemesi için Balık Pazarı'ndaki evlerini Müslümanlara satmak zorunda bırakılmışlardır. 1756'da İstanbul'un fethinden beri görülen en büyük yangın çıktı -bu kez de Cibali kapısı önündeki Yahudi mahallesinde 8000 ev kül oldu. 18. yüzyıl başlarında bir miktar İspanyol ve Portekiz Yahudisi, Viyana'ya yerleşmek üzere Osmanlı İmparatorluğu'nu terketti. Yeniçeri

Ocağı'nı ortadan kaldıran II. Mahmut (1808-1839), olmuştur. Yahudi tarihçilere göre üç yüzyıl boyunca İstanbul'un Yahudi mahallelerindeki tüm yangınların nedeni Yeniçerilerdir. Sultan Mahmut zamanında üç Yahudi ailesi önem kazanmıştı: Gabailer, Adjimanlar ve Carmonalar. Nihayet Sultan Abdülmecit zamanında, 3 Kasım 1839'da, Gülhane Hattı-Hümayun'u ilân edildi. Buna göre Yahudiler hukuksal eşitlik kazanıyorlardı.*

Coğrafi Dağılım, Sürgün ve Örgütlenme

Yahudi sürgünler zamanla imparatorluğun tüm büyük kentlerine dağıldılar; başkent İstanbul'da olduğu gibi Selanik (Osmanlılar tarafından 1430'da fethedildi), İzmir, Edirne'de büyük cemaatler oluştu. Sürekli artışa her zaman tümüyle isteğe bağlı olmayan göç hareketleri katkıda bulundu: sürgün Osmanlı İmparatorluğu'nda yaygın bir uygulamaydı; ya ceza olarak ya da devlet politikasıyla ilgili nedenlerle bireyler ya da gruplar sürülür ve zorla göç ettirilirdi; sürgün uygulamasında Hıristiyan, Müslüman ya da Yahudi ayrılmazdı.

Örneğin 1453'te İstanbul'un fethinden sonra Pera'da (Beyoğlu) yaklaşık yüz Cenevizli aile, Haliç üzerinden eski kente aktarıldı. Türk rakamlarına göre 1477'de İstanbul'da 1647 Yahudi hanesi (Haushalt) vardı, yani nüfusun yüzde 11'i. 1535'te bu sayı 8070'di ve nihayet 1594'te İstanbul'u ziyaret eden bir İngiliz tüccar "en az 150 bin"den söz ediyordu[11] (kadınlar bu sayının dışındadır...). 1478'de Selanik'le ilgili ilk Osmanlı kayıtlarında hiç Yahudi yoktur, oysa 1519'da çoğu Güney Avrupa kent ya da ülkelerinin adını taşıyan ve 4073 hanelik toplam nüfusun yarısından fazlasını oluşturan yirmidört cemaat kaydedilmiştir; 1613'te nüfusun yüzde 63'ünü oluşturmaktadırlar. Türkler'in 1523'te Rodos'u ve 1571'de Kıbrıs'ı fethetmelerinden sonra yeni ele geçen bölgelere, Türkler'in dışında Yahudiler de yerleştirildi. 1567 yılından bir ferman, Filistin'deki Safed valisine "1000 paralı ve

* Moise Franco, *Essai sur L'histoire des Israélites de l'empire ottoman*, 1897

11 Bernard Lewis, *Die Juden in der islamischen Welt (İslâm Dünyasında Yahudiler)*, 1987, (The Jews of Islam, 1984), 114.

varlıklı Yahudi'yi... tüm varlıkları ve aileleriyle birlikte[12]" Kıbrıs'a yollaması emrini veriyordu. Ancak Safedli Yahudiler'in İstanbul'da etkili dostları vardı ve bunlar bu zorunlu göçü engellediler. Belgrad (1521) ve Budapeşte'nin (1526) Türkler tarafından fethinden sonra orada yaşayan Yahudi ve Hıristiyanların binlercesi Osmanlı kentlerine göç ettirildi -Edirne, İzmir, Selanik ve İstanbul'a: "Yerli kâfir reaya ve Yahudiler arasında başvuran ve aileleriyle birlikte gemilere yüklenip *sürgün* olarak İslâm topraklarına gönderilen binlerce kişi vardı. Bazı aileler (İstanbul'da) Yedikule semtine yerleştirildi; Yahudiler'den bazıları Selanik'e, geri kalanı da başka yerlere gönderildi."[13] Gönüllü göçle ilgili benzer haberlere Türkler'in Polonya'yı istila ettikleri 17. yüzyılda rastlanmaktadır. İstanbul ve diğer kentlerdeki kayıtlar genellikle *sürgün* ve *gönüllü gelenler* için ayrı ayrı listeler içermekteydi.

19. yüzyılda büyük Osmanlı reformlarının bir parçası olarak, öncelikle Rum ve Ermeni cemaatlerini denetleme amacını güden ve aynı biçimde Yahudi cemaatlerini de kapsamına alan *millet* sistemine geçildi. *Millet* sistemine göre her dinî cemaat özerk olarak örgütlenmekte ve kendi dinî liderine bağlı olmaktaydı. Yahudiler Osmanlı padişahının atadığı ve yetki verdiği *hahambaşı*na bağlıydılar. Öyküye göre *hahambaşılık* Fatih Sultan Mehmet'e dayanmaktaydı; 1453'te İstanbul'u aldığında Fatih hahambaşı Rabbi Moshe Kapsali'yi kabul etmiş ve böylece bu makamı yaratmıştı. Osmanlı belgeleri Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Yahudi cemaatlerinin *kehilla*lar (İbr. "cemaat" çev.) halinde yaşadıklarını göstermektedir, her *kehilla* kendi mahallesinde, sinagogun çevresinde kümelenmiş ve kendi *hahamı*na bağlı olarak yaşamaktaydı -bu geleneksel Osmanlı kent örgütlenmesine de uyuyordu. Yahudi *kehilla*ları çoğunlukla geldikleri ülkelerin isimlerini alıyorlardı: örneğin Edirne'de Katalonya, Portekiz, Aragonya, Budapeşte, Provens, Kastilya, Evora, Korfu, vb. *kehilla*ları vardı. Bu isimler, diğer bir çok Balkan ve Anadolu adlarının yanında İstanbul'da da bulunuyordu. Edirne, İstanbul ve Safed'de *Macar* ve *Alaman* cemaatleri de görülmekteydi, bazı *kehilla*lar İbrani adları taşıyorlardı.

12 *agy.*, 115.
13 *agy.*, 116.

15.-18. Yüzyıllar Arasında Osmanlı Yahudileri

Osmanlı Yahudileri'nin Türk yaşamına kültürel katkıları başlıca üç alanı kapsamaktadır: Matbaacılık, oyunculuk ve tıp. Daha Sefardilerin gelişinden önce Yahudiler hekimlik mesleğinde önemli bir rol oynuyorlardı: İtalya'dan bir Yahudi; Gaetalı Giacomo, Sultan II. Mehmet'in özel hekimiydi; sonradan Müslüman ve vezir oldu, yaşamını Yakup Paşa olarak sürdürdü ve ardında biri Yahudi, diğeri Müslüman iki aile bıraktı. 16. yüzyılda sarayda öylesine çok Yahudi hekim vardı ki, sarayın personel kayıtları biri Müslümanlardan, diğeri ise Yahudiler'den oluşan iki ayrı hekim grubu halinde tutulmuştu. Avrupa'dan kaçan Yahudi hekimler tıp literatürünü Türkçe'ye çevirdiler, dişhekimliği konusunda Türkçe olarak kaleme alınmış en eski çalışmalardan biri onlardan birine aittir. Bu hekimlerin bir bölümü danışman, tercüman ve elçi olarak da görevlendiriliyordu. Zamanla Osmanlı sarayındaki Yahudi hekimlerin sayısı giderek azaldı, yerlerine Rumlar geçirildi ve bu durum Yunan bağımsızlık savaşına kadar (1821) böyle gitti.

Eskiden Osmanlı İmparatorluğu'nda sahne sanatı hemen hiç bilinmezdi, bir süre büyük Türk kentlerindeki tiyatro gösterileri özellikle Yahudiler tarafından gerçekleştirildi. Zamanla onların yerini Ermeniler aldı ve bu etkinliği modern Türk tiyatrosu ortaya çıkana dek sürdürdüler.

Ayrıca Yahudiler baskı sanatını da İstanbul ve Selanik'e getirdiler. Basım ruhsatı Arap harflerinin kullanılmaması koşuluyla veriliyordu, çünkü bu harflerin kullanılması kutsal dile hakaret sayılıyor ve çok sayıdaki hattatın varlığını tehlikeye düşürüyordu. Ancak 18. yüzyılda ilk Türk basımevi işletmeye açıldı, burada da Yahudi (Ermeni ve Rum) basımcılar çalıştırılıyordu.

Osmanlı İmparatorluğu'nda 15. yüzyıldan başlayarak zaman zaman kumaş ticaretinde önemli bir rol oynayan Yahudi tüccarlardan söz edilmektedir. Büyük dokumacılık merkezleri olan Selanik, Safed ve İstanbul'daki belgelerden buralardaki işyerlerinin Yahudiler tarafından kurulmuş olduğu anlaşılmaktadır.

Daha Avrupa'dan kitlesel göç olmadan, özellikle limanlarda çalışan Yahudi vergi alım, denetim ve başdenetim memurları vardı. Anlaşılan gerek Osmanlı gümrük hizmetlerinde gerekse Mısır'da vergi memurları ve hizmetliler, başdenetçisinden küçük memuruna kadar çoğunlukla Yahudi'ydi: Venedik devlet arşivlerinde bulunan, Doğu Akdeniz ülkeleriyle ticaret yapan tüccarlara verilmiş belgelerden çoğu İbranice yazılmıştır. O zamanlar şu Yahudice-İspanyolca özlüsöz yaygında: "Escrive derecho, techo con techo, te haras yazidji del commercho" (Yanlışsız yaz, harfi harfine, böylece bir gün gümrük yazıcısı olursun), anneler bunu çocuklarını ders çalışmaya özendirmek için söylerlerdi.

Malî işlerle uğraşanlar arasında da pek çok Yahudi vardı. Selanik, İstanbul ve diğer kentlerden Yahudi tüccarların Yeniçeri Ocağı'yla yoğun ilişkileri vardı. Yeniçerilerde ocağın gereksinimlerini karşılayacak, *ocak bezirgânı* ismini alan bir görevli, bir tür levazım çavuşu ve özel girişimci bulunurdu. Bu makam ve görev babadan oğula geçerdi ve düzenleme 1828'de Yeniçeri Ocağı'nın ortadan kaldırılmasına dek İstanbul ve Selanik'teki bir kaç Yahudi ailesinin mirası kapsamındaydı. Üniformaların büyük bölümünü Selanikli Yahudi dokuma fabrikatörleri sağlardı.

Osmanlı eyaletlerinde paşa vekillerinin özel bir önemleri vardı: bir paşa bir eyaletin valiliğine atandığında, yanına İstanbul'dan bir "vekil" alırdı, bunlar arasında birkaç Saferdi de bulunmaktadır. İstanbul'dan Osmanlı padişahlarının maiyetine gönderilmiş İspanyolca konuşan ilk Yahudiler Şam, Kahire ve Bağdat'da ortaya çıktı. 18. yüzyılda Şamlı Farchi ailesi Suriye'nin çeşitli özerk yöneticilerinin malî danışmanı olarak büyük bir saygınlığa ulaşmıştı. Bir Fransız Kapüsen rahibi 1681'de şunları söylüyordu: "Yahudiler işlerinde öylesine becerikli ve çalışkanlar ki, insan onlarsız olamıyor. Türkler ve yabancı tüccarlar arasında üst düzeyde hiçbir aile yok ki, ister mallara değer

biçmek ve kalitesini saptamak, isterse tercümanlık ya da her konuda danışmanlık yapmak için hizmetinde Yahudiler'i çalıştırmasın", (Michel Febura, *Teatro della Turchia*, [Türkiye'de Tiyatro], Venedig, 1681). Ancak maliyeci Joseph Nassi'nin ölümünden sonra (1597) bir daha hiçbir Yahudi Osmanlı İmparatorluğu'nda böylesine riskli görevler almadı. Ve Osmanlı İmparatorluğu'nun 16. yüzyılın sonlarıyla 19. yüzyıl arasındaki çöküş dönemiyle birlikte Osmanlı Yahudileri'nin durumu da kötüleşti. Yahudi hekimler ve Rumca adıyla *"kira"*, hanım denen ve Harem'e mal ve hizmet veren Yahudi kadınlar varlıklarını bir süre daha korudular. 17. yüzyıl sonlarında her iki grup da ortadan kalktı.

Edirne'den Gelen Mektup

Yahudiler'in Osmanlı İmparatorluğu'ndaki yaşamla ilgili anlattıkları hemen tümüyle olumludur. Herhalde bu konudaki en eski açıklama (15. yüzyılın ilk yarısı) Almanya'da doğmuş, Edirne'ye yerleşmiş bir Fransız Yahudisi'nin ünlü mektubudur:

"Kardeşlerimizin Almanya'da çektikleri ölümden de beter çileleri, gündelik olaylar durumuna gelen acımasızca yasaları, zorla vaftizleri, sürgünleri anlattılar... Ben, Frankfurt'tan gelme, Almanya'da doğmuş ve orada öğretmenlerin eteğine yüz sürmüş olan Isaak Zarfati size sesleniyorum: Türkiye hiçbir eksiği olmayan bir ülke. Kabul ederseniz sizin için iyi olur. Müslümanlar arasında yaşamak Hıristiyanlar arasında yaşamaktan daha iyi değil mi? Burada en şık kumaşları giyebilirsiniz. Burada herkes kendi incir ağacının ve asmasının altında huzur içinde yaşayabilir. Oysa Hıristiyanların dünyasında çocuklarınıza iyice hırpalanmalarını ya da yere bere içinde kalmalarını göze almaksızın kırmızı ya da mavi bile giydiremiyorsunuz. Bu yüzden, yoksul bir halde ve paçavralar içinde dolaşmanız gerekiyor... Oraya bizim mi diyorsunuz? Hayır, orası onların... Ey İsrailoğulları neden uyuyorsunuz? Kalkın ve bu lanet olası ülkeyi terkedin!"[14]

14 Bernard Lewis, *agy.*, 125.

Bir yüzyıl sonra Portekizli Yahudi Samuel Usque şöyle yazmaktaydı: İnsanın en büyük tesellisi "kıyılarını yalayan, Tanrı'nın rahmet değneğiyle bölüştürdüğü denizler gibi sınırsız Türk ülkesidir... Burada özgürlüğün kapıları Yahudiliğin korunması için sürekli açıktır."[15]

Ancak zaman zaman Yahudiler'e karşı biraz katı önlemler alınıyordu, ama bunlar tam uygulanmıyordu. 30 Mart 1600 tarihli mektubunda bir İngiliz gezgin, İstanbul'da, kentte "gerek Yahudiler'in gerekse Rumlar'ın ince kumaştan giysi ya da *çakşır* giyemeyeceklerinin..." ilân edildiğini yazıyordu.

Bir yüzyıl sonra bir Fransız ziyaretçi şunları anlatmaktaydı: "Efendi hazretlerinin emrindeki Hıristiyan ya da Yahudiler'in terlikleri kırmızı, mor ya da siyah. Bu emir öylesine kesin ve buna öylesine titizlikle uyuluyor ki insan her bir kişinin dinini... ayaklarından anlayabiliyor."[16]

Sabetay Sevi (1626-1678)

16. yüzyılda Yahudiler arasında mesih umutları yoğunlaştı, Yahudi yazarlar bunu çoğunlukla Osmanlı İmparatorluğu'ndaki mutlu yaşam koşullarına bağlama eğilimindedirler: Burada yaşam öylesine güzeldi ki, cennet elle tutulacak kadar yakın görünüyordu. En sivrilmiş kişiler İzmirli Sabetay Sevi ve peygamberi Gazalı Nathan'dır. Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Yahudiler'i çok umutlandıran Sabetay Sevi Türk makamlarınca tutuklanmış ve şehitliği ya da Müslümanlığı seçmek zorunda bırakılmıştır. Sabetay Müslümanlığı kabul etmiş, bu, cemaati üzerinde yıkıcı bir darbe etkisi yaparken hahamların etkisini de güçlendirmiştir.

Osmanlı İmparatorluğu'nda Yahudi Düşmanlığı

Yahudiler'e yönelik düşmanca eylemler hemen her zaman Hıristiyanlar tarafından düzenlenmiştir. Cinayet ayini suçlaması başlangıçta seyrek görülüyordu, Fatih Sultan Mehmet böyle da-

15 *agy.*
16 *ady.*

vaların yalnızca İstanbul'daki divana getirilmesini emretmişti. 16. ve 17. yüzyıllarda birçok padişah benzer emirler vermişlerdir. Ancak 19. yüzyılda hemen hepsi Avrupa ve Hıristiyanlardan kaynaklanan bu suçlamalar artmıştır. İlk zamanlarda, Ortaçağ'ın ortalarında, Hıristiyan dönmeler bu suçlamaları İslâm dünyasına taşıdılar. Osmanlılar'ın Avrupa'ya yayılması ve İstanbul'un fethiyle çok sayıda Rum-Ortodoks Hıristiyan, Müslüman egemenliği altına girdi. Bu bölgelerde cinayet ayini efsanesi belli aralıklarla -özellikle de Paskalya zamanında- çevreye yayılıyordu. Modern Yahudi düşmanlığı denen olgu İslâm dünyasına ancak 19. yüzyılda girdi ve gerek Batılı elçiler, konsoloslar ve tüccarlar, gerekse papaz ve misyonerler tarafından alabildiğine yayıldı. 19. yüzyılda -bu dönemde Osmanlı İmparatorluğu'nda 300 bin Yahudi yaşıyordu (karşılaştırma olarak: Almanya'da 550 bin, Avusturya-Macaristan'da bir buçuk milyon, Rusya'da dört milyon, Birleşik Devletler'de 250 bin Yahudi yaşıyordu)- Osmanlı İmparatorluğu'nda cinayet ayini suçlamaları neredeyse gündelik bir olay niteliği kazandı. Bu yeni Yahudi düşmanlığının ilk dramatik doruğa ulaşması 1840'daki *Şam Olayı*'dır:

Bir Kapüsen rahibi olan Peder Thomas uşağıyla birlikte ansızın, ardında iz bırakmaksızın ortadan kaybolmuştu. Bir Yahudi berber ikisini öldürmekle suçlandı, işkenceden sonra da itiraf etti. Fransız Konsolosu Ratti-Mento'nun yüreklendirmesiyle Kapüsen Manastırı'ndaki rahipler, ikisinin de Yahudiler'in ayin amaçları için öldürüldüklerini ileri sürdüler. Fransız Konsolosu'nun zorlamaları üzerine Osmanlı Valisi pek çok Yahudiyi tutuklatarak işkence ettirdi. Benzer bir olay aynı yıl Rodos'ta yaşandı -bu kez kışkırtan Rum tüccarlardı. Her iki olay bir Yahudi-İspanyol Purim (Nazar Bayramı-çev.) şarkısında anılan aşağıdaki padişah fermanına yol açtı:

"Yahudiler'e karşı köhne bir önyargı bulunmaktadır. Cahiller İsrailoğulları'nın kanını ekmek mayasına katmak üzere insan kurban ettiklerine inanmaktadırlar. Bu boş inancın kurbanı olarak Şam ve Rodos Yahudileri'ne, imparatorluğumuzun uyruklarına diğer insanlar tarafından işkence edilmiştir... Daha yakınlarda Rodoslu birkaç Yahudi İstanbul'daki mahkeme tarafından suçsuz bulunmuştur... Ayrıca Yahudiler'in tüm din kitapları İb-

ranice'yi çok iyi bilen yetkili kişilerce incelenmiştir. Bu inceleme sonucunda Musevilerin değil insan kanı, hayvan kanı bile kullanmadıkları ortaya çıkmıştır. Bu nedenle Yahudiler'e karşı kullanılan şiddetin tümüyle iftiralara dayandığı sonucuna vardık.

Uyruklarımıza duyduğumuz sevgi suçsuzluğu kanıtlanmış olan Musevi halkı da kapsadığından onların asılsız iddialar nedeniyle baskı görmelerine izin veremeyiz, tersine diğer uyruklarımızın sahip olduğu tüm hak ve ayrıcalıklardan yararlanmalarını isteriz..."[17]

19. yüzyılın ikinci yarısında Avrupa'daki Yahudi düşmanı yazıların ilk Arapça metinleri yayımlandı: çoğunlukla Fransızca'dan çeviriler. Başlıca neden Fransız Dreyfus olayıydı. 1898'de Fransızca'dan birçeviri, "Dreyfus Olayı ve Gizli Nedenleri", yayımlandı. Müslüman Türkçe ve Arapça basının bir bölümü ise yüzbaşı Dreyfus'u savunuyordu. Osmanlı makamları da ilk kez 1869'da Beyrut'ta yayınlanan Yahudi düşmanı dinî bir broşürün yayılmasını engellediler; bu Hıristiyanlığı kabul etmiş Moldavyalı bir hahamın Musevi dininin korkunç yanlarıyla ilgili sözde itiraflarını içeren Fransızca'dan bir çeviriydi. İkinci broşür *The Levant Herald*'ın Kahire muhabiri tarafından sağlanmış, yine Fransızca'dan bir çeviriydi. Ancak o dönemin Müslüman dünyasındaki en önemli aydın ve dinî liderlerinden biri, Raşid Rida, Fransa'daki Yahudi düşmanı kışkırtmalara kararlılıkla karşı çıkmış ve yüzbaşı Dreyfus'u savunmuştur. Osmanlı makamları da 1869'da yayımlanan broşürü yasaklamakla kalmamış, Yahudi karşıtı alıntıları yayımlayan gazeteleri de birçok kez geçici olarak kapatmışlardır. 1856'da Müslümanlarla Müslüman olmayanların eşitliğini karara bağlayan büyük reform fermanı ilân edilmiştir. Üst düzey bir Osmanlı memuru olan Cevdet Paşa çeşitli cemaatlerin tepkilerini şöyle kaydetmiştir:

" Bu fermana göre Müslüman olan ve olmayan tüm uyruklar bütün haklarda eşit tutulacaklardı. Bu Müslümanlarca çok olumsuz karşılandı... Birçok Müslüman homurdanmaya başladı: 'Bugün babalarımızın, dedelerimizin kanıyla kazanılmış kutsal ulusal haklarımızı yitirdik.' İslâm toplumunun egemen

17 Moise Franco, *agy.*, 156 ve dev.

toplum olduğu bir dönemde kutsal hakları elinden alındı... Müslüman olmayanlara gelince, onların... egemen toplumla eşit haklar kazandıkları bugün çok sevinçli bir gündü. Ancak patrikler ve diğer dinî liderler hiç sevinmemişlerdi... Eskiden Osmanlı devletinde cemaatler birinci sırada Müslümanlar, sonra Rumlar, sonra Ermeniler ve sonra da Yahudiler olmak üzere aşamalı olarak sıralanırken şimdi hepsi de eşit düzeye getirilmişti. Bazı Rumlar buna karşı çıkıyor ve şöyle diyorlardı: 'Hükümet bizi Yahudiler'le aynı kefeye koydu. Biz İslâmın egemenliğinden memnunduk'." (Benjamin Braude, Bernard Lewis, Christians and Jews in the Ottoman Empire [Osmanlı İmparatorluğunda Hıristiyan ve Museviler], 1982, I, s. 30.)

Osmanlı ülkelerinde kan iftirası tekrar tekrar ortaya çıkıyordu: Halep'te (1810, 1850, 1875), Antakya'da (1826), Şam'da (1840, 1848, 1890), Trablusşam'da (1834), Beyrut'da (1862, 1874), Dayr al Qamar'da (1847), Kudüs'te (1847), Kahire'de (1844, 1890, 1901, 1902), Mansourah'da (1877), İskenderiye'de (1870, 1882, 1901, 1902), Port Said'de (1903, 1908), Damanhur'da (1871, 1873, 1877, 1892), İstanbul'da (1870, 1874), Büyükdere'de (1864), Kuzguncuk'ta (1866), Balat'da (1869), Eyüp'te (1868), Edirne'de (1872), İzmir'de (1872, 1874), Marmara'da (1872), daha da sık olarak Yunan ve Balkan bölgelerinde. (İran ve Fas'ın -yaygın Yahudi düşmanlığına karşın- herhalde Hıristiyanların az olması nedeniyle bu özel suçlamadan uzun süre haberi olmadı.)

20. yüzyılın başlarında bazı Yahudiler siyasal bir rol oynamaya başladılar. Söylendiğine göre bu kez de dışarının, yani İngiliz Büyükelçisi Gerald Lowther'in katkısıyla 1908'deki Jön Türk devriminde Yahudiler'e belirleyici bir rol yüklenmekte ve bu da Jön Türk etkinliklerinin Selanik'te yoğunlaşmış olmasıyla "gerekçelendirilmekteydi" Bu tür öyküler başlangıçta Hıristiyan-Ermeni, Rum ya da Arap-Hıristiyan gazetelerinde görülüyordu ve 1911'de Türk basınına da girdi. Birinci Dünya Savaşı sırasında İslâm dünyasına yönelik müttefik propagandasında yeniden kullanıldı. Gerçekten de bu konuda özellikle iki Yahudi önemli rol oyamıştır: Devrimden önce ve devrim sırasında Jön Türk kurullarında bulunmuş olan Albert Carasso (Karasu) ve öncelikle de Jön Türk hükümetlerinde birçok kez Maliye Ba-

kanlığı yapmış olan maliyeci Cavit Paşa bir dönmeydi. 1908'deki ilk Türk parlamentosunda 147 Türk, 60 Arap, 27 Arnavut, 26 Rum, 14 Ermeni, 10 Slav ve 4 Yahudi vardı. Bu dağılım sonradan da az çok sabit kalmıştır.

19. ve 20. Yüzyıllarda Osmanlı Yahudileri

Bu arada Osmanlı Yahudileri'nin ekonomik durumu sürekli kötüleşmiştir. Anadolu kentlerindeki -örneğin, İzmir, Aydın- Yahudiler'in çoğu düzinelerce ailenin çok dar mekânlara sıkışmış bir durumda oturduğu iç avlularda, "cortijo"larda yaşıyordu. Örneğin Aydın hahamı karısı ve çocukları ve evli oğlunun ailesi ile birlikte 3x4 metrelik tek bir odada yaşıyordu. Anadolu'dakiyle karşılaştırıldığında İstanbul Yahudileri'nin büyük bölümünün durumu daha iyiydi. "Zengin" bankerler, tüccarlar ya da bir meslek öğrenmiş olanlar Beyoğlu, Haydarpaşa, Kadıköy ve Kuzguncuk'ta oturuyorlardı. Ancak çoğunluğun yaşam koşullarını karakterize eden iki Yahudi semti Balat ve Hasköy'dü. Bu Yahudi "getto"ları yalnızca yoksulluk değil, aşırı nüfus yığılması anlamına da geliyordu. Bunun bir nedeni Doğulu Yahudiler arasında yaygın olan erken evlenme geleneğiydi (kızlar 14, erkekler en geç 18 yaşında; İzmir'den 29 yaşındaki bir büyükbaba duyulmuştu). Yine Bursa'da 1883'te 2179 Yahudi yaşıyordu, 1886'da sayıları 600 kişi artmıştı bile, 1990'de 3500 kişi olmuşlardı. İstanbul'da 1886'da 40 bin, 1904'te 65 bin, İzmir'de 1886'da 20 bin ve 1904'te 35 bin Yahudi yaşıyordu. Bu aşırı nüfus artışının ikinci bir nedeni de, özellikle İstanbul ve Edirne'ye yakın Balkan ülkeleri ve Rusya'dan olan göçlerdi. Yüzyılın sonunda Romanya'dan göç çok fazlaydı. Ancak çoğu kişi için Türkiye; Birleşik Devletler, Filistin, Kanada, Güney Amerika ve bazı Afrika ülkelerine gitmek üzere gelinen bir yerdi. *American Jewish Yearbook*'a (Amerikan Yahudi Yıllığı) göre, 1899-1912 yılları arasında yaklaşık 8 bin Yahudi Türkiye'den Birleşik Devletler'e göç etmiştir.

Kötü beslenme ve hijyenik koşulların bozukluğu, kentlerdeki, özellikle de İstanbul ve İzmir'deki (1893), Yahudi mahallelerini zamanın salgınlarına yatkın kılıyordu. 1900'de Bursa'da beş Yahudi çocuğundan dördü çiçekten öldü.

Osmanlı Yahudileri'nin eğitim düzeyi çok düşüktü: örneğin 19. yüzyılın 80'li yıllarında 3 bin kişilik Aydın Yahudi cemaatinden ancak iki genç adam Türkçe okuma-yazma biliyordu. 1866'da İstanbul'da yalnızca 66 Yahudi çocuğuna Türkçe öğretildiği söylenir: Yahudi okullarında çocuklara Ladino ve İbranice öğretilirdi.

Kuşkusuz Türkiye'deki Yahudi cemaatleri yalnızca yoksullardan oluşmuyordu, yine de en çok rastlanan meslekler şunlardı: seyyar satıcı, eskici, kazan tamircisi, ayakkabı boyacısı, kibrit satıcısı ve saka. İzmir'deki 3 bin 500 Yahudi ailesinden yaklaşık bini yoksuldu. 1912 yılından bir belge, iyi durumdaki Yahudiler'in hâlâ oynamakta oldukları rolü ortaya koymaktadır: o dönemde kırk özel banker kaydedilmiştir, ancak bunlar arasında tek bir Türk-Müslüman yoktur. İsimleri belirtilenler arasında 12 Rum, 12 Ermeni, 8 Yahudi ve 5 Levanten ya da Avrupalı bulunmaktadır. İstanbul'daki 36 borsacıyı içeren listede ise 18 Rum, 6 Yahudi, 5 Ermeni sayılmaktadır (ve yine tek bir Türk bile yoktur). 19. yüzyıldan bir yazar, Ubicini, şöyle yazmaktadır: "Ancak Türkiye'deki Yahudiler giderek eğitim ve öğretimden zevk almaz oldular. Rumlar onların izinden gidip Avrupa dillerini öğrenmeye başladıklarında, onlar tarafından yerlerinden edilme korkusu kamçılayıcı olmaktan çok, bir tür kayıtsızlık yarattı ve böylece giderek Babıâli ya da kalemlerdeki tercümanlık ve diğer kazançlı memurluklardan kovulduklarını gördüler. Sonraları -imparatorluğun gümrük ve maliyesinde ya da paşaların ev yönetiminde- sahip oldukları daha küçük görevler bile Ermeniler tarafından ellerinden alındı. Diğer cemaatler, Hıristiyan ve Müslümanlar, Avrupa dil ve koşullarını giderek daha fazla öğrenirken onlar edilgin kalmayı sürdürdüler..."[18]

1860'da Paris'te kurulan *Alliance İsrélite Universelle* (Evrensel İsrail Birliği) Osmanlı Yahudileri'nin durumunu inceledi, burada (Marmara kıyısında İstanbul yakınlarındaki) Silivri kentiyle ilgili rapor ilginçtir: 1907'de kentin nüfusu 7486'ydı, bunun 2024'ü Yahudi, 2019'u Rum, 1950'si Müslüman, 950'si Ermeni ve 543'ü çeşitliydi. 400 Yahudi ailesi Yahudi mahalle-

18 Bernard Lewis, *agy.*,128

sinde yaşıyordu. *Alliance* görevlileri bunlardan 282'sinin mesleğini şöyle kaydetmişti: 130 seyyar satıcı, 50 ayakkabı boyacısı, 40 saka, 20 bakkal, 12 kazan tamircisi, 4 kasap, 3 kuyumcu, 2 ayakkabı tamircisi, 2 sarraf, 1 deri tüccarı, 1 camcı, 7 kumaşçı, 3 berber, 3 meyhaneci, 2 hükümet memuru, 1 taşçı, 1 karton kutucu. 400 aileden yalnızca 12'sinin "güvenli bir yaşam"ı vardı. Durum Bursa, Tire ya da Aydın'da da aynıydı. Örneğin Bursa'da bazı Yahudiler'in ipekli üretim ticaretinde önemli bir yeri olmakla birlikte çoğunluk günü gününe yaşıyordu. 19. yüzyılın sonlarına doğru artık Türkiye'deki "tipik" Yahudi banker, sarraf ya da manifaturacı değil, seyyar satıcıydı. Örneğin Silivri'de seyyar satıcıların çoğu kentten pazar sabahları ayrılıyor ve ancak cumaları Sebt günü için dönüyorlardı. İzmir'de pek çok Yahudi mevsimlik tarım işçisiydi. Özellikle tütün endüstrisinde yoğunduılar (İstanbul, Selanik ve İzmir). 20. yüzyılın başlarında İstanbul'daki tütün endüstrisinde 500 Yahudi çalışıyordu, bunların yüzde 50'si kadın ve çocuktu (İstanbul'da bunların çoğu Galata Aşkenazi cemaatinden genç kızlardı). 1900'de Bursa'daki ipek endüstrisinde yaklaşık 200 Yahudi genç kız çalışıyordu. Kadınların çalışması yöreden yöreye farklı değerlendiriliyordu: İzmir'de uygunsuz görülmesine karşılık Silivri'de çoğu kadın çalışmaya giderdi, burada 200 genç kız dantel üretiminde çalışıyordu. İstanbullu zengin Yahudi aileleri hizmetçilerini çoğunlukla Silivri'den getirtirlerdi. Başkentin en yoksul Yahudi semti Balat'ta oturanların yarısı tütün işçisi, cam silici, börek satıcısı ya da hizmetçiydi. Kentin 19. yüzyıl sonundaki yaklaşık 1000 "endüstri kuruluşu"ndan 31'i Yahudi girişimcilere aitti. Mimar, avukat, doktor ve mühendisler arasındaki Yahudi-Hıristiyan oranı 60 Yahudi'ye karşılık 1052 Hıristiyandı (İstanbul'da toplam 300 binin üzerinde). 19. yüzyıl sonlarında Bursa'daki ipek endüstrisinin büyük bölümü Ermeni ya da Rumlar'ın elindeydi.

Alliance'nin asıl etkinliği, İstanbul, Selanik, Bursa, Çanakkale, Aydın vb. yerlerde okullar kurmaya yönelikti. Bunlarda öğrenciler - Talmud ve Tevrat'ın tersine- modern eğitim görmekte, Türkçe dışında öncelikle "uygarlığın yeğlenen dili" Fransızca öğrenmekteydiler. Türkiye'deki Yahudi cemaatinin bu "Fransızlaştırılması", özellikle 1908'den sonra Selanik, İstanbul ve İzmir'de Fransızca çıkan gazete sayısındaki artışı açıklamakta

ve Yahudiler'e ekonomik yaşama daha yoğun biçimde katılma olanağı vermekteydi. Çünkü, örneğin tütün tekelinde iş bulmak için Fransızca bilmek kesinlikle zorunluydu. 1876'da *Alliance*, Aşkenazi öğrencileri için Galata'da bir Alman-Yahudi okulu Goldschmidt okulu kurdu. Ancak tüm çabalara karşın Türkçe dersi hep yetersiz oluyordu: 1890'da İstanbul'daki Hasköy Erkek Okulu gerçekten Türkçe eğitim yapılan tek okuldu, bunun da başlıca nedeni öğretmen azlığıydı; çoğu öğretmen Fransa'dan geliyordu ve bunu yapabilen de azdı. Durum ancak 1908 devriminden sonra değişti. Sonra, örneğin Bursa'daki gibi, birkaç meslek okulu açıldı. Abraham Galante'nin bildirdiğine göre, 1915'te İstanbul'da 500 Yahudi zanaatçı yetiştirildi (marangoz, elektrikçi, makinist, vb.). Nihayet *Alliance* tarımsal eğitim için de çaba harcadı, ancak bu alanda pek başarılı olamadı.

Osmanlı Yahudileri'nin gerileyişinin son evresi Selanik'in 1912'de Yunan ordusu tarafından işgaliyle başlar. 1914'te ise Birinci Dünya Savaşı başladı. On yıllar sonra da Selanikli Yahudiler (Rodos ve Korfu'da olduğu gibi) nasyonal sosyalistler tarafından sürüldü ve yok edildi.

1880-1908 Arasında Osmanlı Kentlerindeki Yahudi Nüfusu[19] (1000 olarak)

	1880	1885	1890	1895	1900	1905	1908
Edirne	15	12	15	15	15	17	17
İstanbul	40	40	40	40	40	65	65
Dimetoka					0,9	0,9	0,9
Manastır					6	6	6
Rodos					3	4	4
Selanik	30	30	36	45	60	75	90

19 Paul Dumont, *Jewish communities in Turkey (Türkiye'deki Yahudi Cemaatleri)*, 1982, sayısal veriler belgelerle birlikte Alliance...'den alınmıştır. Ayrıca bkz.: Abraham Galante, *Histoire des juifs d'Anatolie*, 1937-1939 ve *Histoire des juifs d'İstanbul*, 1941-1942. Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Yahudi tarihinin araştırılmasında tapunun özel bir önemi vardır: toprak, nüfus ve gelirle ilgili denetleme raporları. Budapeşte'den Basra'ya kadar her sancak için bu kayıtlar bulunmaktadır (İstanbul ve Ankara arşivlerinde 1500 cilt).

Aydın				3	3	3,5	3,7
Bursa		2,45	3	3	3,5	3,5	3,5
Kasaba					0,85	1,05	1,1
Çanakkale	2	2	2	2,73	2,7	2,9	3
Manisa				2	2	1,7	2,1
İzmir	25	25	25	23	25	35	35
Tire					1,2	1,5	1,5
Halep	10,2	10,2	10	10	10	12	12
Beyrut	1,2	1,2	3	3	3	3	5
Hayfa		0,8	1	1	1	1,3	1,6
Şam		8	8	10	10	12	12
Yafa				3	3	3,5	5
Kudüs		15	25	30	40	40	40
Safed					6,5	7	7
Tiberias					4	7,7	7
Bağdat	30	26	30	35	40	40	45

1520-1530 arasında Osmanlı İmparatorluğu'nun büyük kentlerindeki nüfusunun bağlı olduğu dinlere göre listesi:

Kentler	Müslümanlar	Hıristiyanlar	Museviler	Toplam Hane
istanbul	9517	5162	1647	16.326
bursa	6165	69	117	6351
edirne	3338	522	201	4061
ankara	2399	277	28	2704
atina	11	2286		2297
tokat	818	701		1519
konya	1092	22		1114
sıvas	261	750		1011
saraybosna	1024			1024
manastır	640	171	34	845
üsküp	630	200	12	842
sofya	471	238		709
selanik	1229	989	2645	4863
serez	671	357	65	1093
tırhala	301	343	181	625
larisa	693	75		768
nikopol	468	775		1343

* Mark Alan Epstein, *The ottoman jewish communities and their rol in the fifteenth and sixteenth centuries (Osmanlı Yahudi Cemaatleri ve 15. ve 16. Yüzyıllardaki Rolleri)*, 1980, Bernard Lewis, agy.

Filistin Sorunu, Osmanlı Yahudileri ve Osmanlı Politikası

Osmanlı Filistin'inde siyonist koloniler 1882'de başladı; o dönemde buraya Rus İmparatorluğu'ndan 3-4 bin, Yemen, Kuzey Afrika, Orta Asya ve Osmanlı eyaletlerinden de yaklaşık 5 bin Yahudi geldi. Osmanlı makamları bu göçleri yeni bir "Ermenistan" ya da "Makedonya" doğacağı korkusuyla kaygıyla izliyor ve bunları engellemeye çalışıyordu. Filistin'e Yahudi göçünü yasakladılar ve Osmanlı olmayan Yahudiler'e toprak satışını sınırladılar. Ancak göç yasağı katı değildi: yalnızca sürekli yerleşmeye izin verilmiyordu, Osmanlı bürokrasisindeki boşluklar pek çok Yahudi'nin "yasağı" delmesine olanak veriyordu, sonunda Osmanlı makamları 1901'de uzunca bir süredir yerleşmiş tüm yasadışı göçmenler için bir tür af çıkardı. 1908'deki Jön Türk devrimi durumu pek fazla değiştirmedi. Hattâ 1911'de siyonizm sorunu İstanbul parlamentosunda tartışma konusu bile oldu. Türk Yahudileri'nin büyük çoğunluğu bile siyonizme karşı kayıtsız ya da olumsuzdu. Hıristiyan-Protestan bir Arap, Najir Nassar, Filistinliler'i ve genelde Araplar'ı "siyonist tehlike"ye karşı uyaran ilk kişi oldu. 1909'da *al-Karmal* gazetesini kurdu ve 1911'de Osmanlı İmparatorluğu açısından tehlikelerine işaret ettiği, sanıldığı kadarıyla siyonizm konusundaki ilk Arapça kitabı yayımladı *(Siyonist Hareketin Tarihi, Amaçları ve 1905 Yılına Kadarki Gelişimi)*. 1909'da Türk gazetecisi Yunus Nadi, İstanbul'da "Kahrolsun Siyonizm, Temelli ve Sonsuza Dek" isimli makalesini yayınladı. Nadi, siyonizmin özellikle Alman Yahudileri tarafından desteklendiğini ve Doğu'daki Alman etkisine öncülük görevi yaptığını yazıyordu. Buna karşılık diğer Müslüman yazarlar siyonizmden saygıyla söz ediyorlardı. Yahudi-siyonist ayrımı üzerinde pek durulmuyor, buna karşılık Türk -ve Arap- yazarlar Osmanlı ve yabancı Yahudiler arasında titizlikle ayırım yapıyorlardı.

O yıllar içinde, doğal olarak Filistin sorunuyla ilgili siyasal anlaşmazlık, Hıristiyanların yerleştirdiği Yahudi düşmanlığına ve azınlıklar arasındaki çıkar çatışmasına Yahudiler'le Arap Müslümanlar arasındaki ilişkileri bozucu başlıca etken olarak eklendi. (Ancak bu gelişmeler konumuzun dışında kalmaktadır.) İs-

rail devletinin kuruluşundan önce, 1941-1948 yılları arasında Irak, Suriye, Mısır, Güney Arabistan ve Kuzey Afrika'da pek çok kargaşa yaşandı. 40'lı yılların sonuyla 50'li yılların başı arasında bu ülkelerden kitlesel bir Yahudi göçü oldu. Fas'daki 300 bin Yahudi'den geriye yaklaşık 19 bin, Yemen'deki 55 bin Yahudi'den ise ancak bin kişi kalmıştır. Türkiye'de bir zamanlar 80-90 bin kişilik olduğu tahmin edilen Yahudi cemaati göç sonucu yaklaşık 23 bine inmiştir.

TÜRKİYE'DE ALLİANCE OKULLARI (1908)

Kent	Toplam Yahudi Nüfus (Alliance'a göre)	Erkek Okulları Kuruluş tarihi	Erkek Okulları Öğrenci sayısı (1908)	Kız Okulları Kuruluş tarihi	Kız Okulları Öğrenci sayısı (1908)
Edirne	17.000	1867	1.106	1870	551
Aydın	3.700	1894	222	1904	90
Bursa	3.500	1886	335	1889	150
Kasaba	1.100	1887	79		
Kavala	1.800	1905	112	1905	127
İstanbul	65.000				
Balat		1875	359	1882	352
Galata		1875	235	1879	352
Kuzguncuk		1879	178	1880	201
Goldschmidt Okulu		1879	250		
Hasköy		1874	454	1877	372
Ortaköy		1881	269	1882	215
Çanakkale	3.000	1878	206	1888	146
Dimetoka	900	Karma okul, kuruluş: 1897/182 öğrenci			
Gelibolu	2.500	Karma okul, kuruluş: 1905/219 öğrenci			
Janina	3.500	1904	413	1904	142
Manisa	2.100	1892	186	1896	126
Manastır	6.000	1895		1903	142
Rodos	4.000	1901	180	1902	175
Rodosto	1.500	1904	199		
Selanik	90.000	1873	461	1875	437
Halk Okulu		1897	270	1897	225
Izmir	35.000	1873	312	1878	351
Halk Okulu		1898	219		
Seres	1.200	Karma okul, kuruluş: 1901/114 öğrenci			
Üsküp	1.300	1902	167	1905	104

Kaynak: *Bulletin de l'A.I.U., 1908, s. 151-176.*

1908'DE ÇIRAKLIK ÖRGÜTLERİ (ERKEK ÇOCUKLAR)

Kent	Kuruluş Tarihi	Meslekler	Toplam Çırak Sayısı
Aydın	1901	2 doğramacı, 1 sepici, 1 çinko işçisi, 1 ağaç oymacı	5
Edirne	1878	1 doğramacı, 1 ince marangoz, 2 döşemeci, 1 tornacı, 1 sandıkçı, 2 nakkaş, 3 demirci, 5 dökümcü, 5 tekerlekçi, 3 sobacı, 2 süpürgeci, 2 matbaacı	33
Bursa	1893	3 nakkaş, 3 dökümcü, 1 bakırcı, 1 demirci, 2 matbaacı, 3 doğramacı, 2 sandıkçı, 1 nakışçı	16
İstanbul	1871	10 ince marangoz, 4 bacacı, 1 yaldızcı, 2 nakkaş, 3 saatçi, 5 mücevherci, 1 heykeltraş, 1 mermerci, 4 makinist, 1 kuyumcu, 4 döşemeci, 2 tornacı, 2 matbaacı, 1 oymacı	43
Janina	1905	5 doğramacı, 6 demirci-makinist	11
Kırk Kilise	1897	1 demirci, 1 terzi	2
Manisa	1893	2 tekerlekçi, 1 demirci, 1 tornacı, 1 doğramacı, 1 ince marangoz	6
Rodos	1902	3 doğramacı, 2 demirci	5
Rodosto	1896	2 doğramacı, 1 çizmeci, 1 ayakkabı tamircisi	4
Selanik	1877	4 ayakkabı tamircisi, 1 tekerlekçi, 4 sandıkçı, 1 sandalyeci, 3 demirci, 22 doğramacı, 7 mermerci, 1 kuyumcu, 7 ağaç oymacı, 3 döşemeci, 3 matbaacı, 1 fiçıcı, 1 kurutucu	58
İzmir	1878	1 demirci, 4 doğramacı, 5 heykeltraş, 1 tornacı, 1 fiçıcı, 7 dökümcü, 3 makinist, 1 ayakkabı tamircisi, 3 matbaacı, 1 saatçi	27

Kaynak: *Bulletin de l'A.I.U., 1908, s. 177-181.*

GENÇ KIZLARIN ÇALIŞTIĞI ATÖLYELER (1908)

Kent	Kuruluş Tarihi	Çırak Sayısı
Edirne	1890	22
Bursa	1898	15
İstanbul	1908	8
Selanik	1887	350
İzmir	1884	56

Kaynak: Bulletin de l'A.I.U., 1908, s. 177-181

BİR ÖRNEK: EDİRNE'DEKİ YAHUDİ ZANAATÇILAR (1897)

	Aileler tarafından kurulan işler		Alliance tarafından kurulan işler			Haftalık Gelir (Frank olarak)	
Zanaatlar	Usta	Çırak	Usta	Çırak	Toplam	Dağılım	Ortalama
terzi	78	54	5		138	20-40	27
tenekeci veya sobacı	44	25	1		70	6-10	9
koyun kırkıcı	60				60		
tuğla örücü veya kaba işçi	60				60		
şekerci	25	30	1		56	15	15
peynirci	44				44		
ayakkabı tamircisi	12	18	7		37	6-15	10
erkek terzisi	15	20			35		
doğu tarzı terzi	31				31		
ciltçi	7	15	1		23	7	7
kasketçi	5	15			20		
sobacı	9	9	3		21	6-10	8
içki üreticisi	19				19		
çilingir veya sobacı	7	4	1	3	15	6	6
ince marangoz			12	3	15	6-42	19
marangoz	6		4	5	15	8-18	11
camcı	7	7			14		
lokantacı	13				13		
eczacı	5	4	1	1	11		

Zanaatlar	Aileler tarafından kurulan işler Usta	Çırak	Alliance tarafından kurulan işler Usta	Çırak	Toplam	Haftalık Gelir Frank Olarak Dağılım	Ortalama
saatçi			6	4	10	10-100	40
berber	6		3		9	10-30	20
fırıncı-şekerci	7		1		8		
boyacı/ temizleyici	7				7		
sandıkçı	3		3	1	7	8-60	28
döşemeci	3		3	1	7	6-30	15
keçeci	2			3	5		
badanacı	4		1	1	6	20	20
aktar	5				5		
bakırcı	1		1	3	5	15	15
araba marangozu			2	3	5	6-10	10
kalaycı/bakırcı			2	3	5	6-20	14
yaldızcı/çerçeveci	1		2	1	4	12-20	16
terazi yapımcısı	1		3		4	6-50	20
maden tasfiyecisi				4	4	6-12	8
doğramacı			3	1	4	15-30	22
fiçıcı			2	1	3	5-10	7
matbaacı	1		1	1	3	16	16
gömlekçi			2		2		
hattat			2		2	20	20
makinist			3		3	10-48	29
eğerci/koşumcu	1			1	2		
takunyacı			1	1	2		
sandalyeci	1		1	1	3		
bıçakcı			1		1		
süslemeci	1				1		
fotoğrafçı	2				2		
TOPLAM	493	201	79	42	815		

Kaynak: *A.I.U. arşivi, Fransa, XVI-F (27), S. Loupo'nun 3.X.1897 tarihli raporu.*

Juden im Türkischen Orient

von

Heinrich Loewe

Berlin
In hundert Exemplaren als Hs. gedruckt
1915

EK I

Türkiye Doğusunda Yahudiler

Heinrich Lorewe

Türk doğusuna sadece şu an henüz Türk imparatorluğuna ait olan ülkeler dahil değildir. Özellikle Türkiye'nin doğusundaki Yahudiler özel bir değerlendirmeye tâbi tutulmak isteniyorsa, Osmanlı İmparatorluğu'nun, inişe geçmeden önce en yüksek noktasına ulaştıktan sonra yüzyıllarca elinde tuttuğu sınırları yeniden oluşturmak gerekir. Bu anlamda Türk doğusuna Balkan Yarımadası, Kafkasya bölgesi ülkeleri, özellikle Mısır, Trablusgarp ve belki de Tunus dahildir. Bütün farklılıklara rağmen bu ülkelerde Yahudiler'in durumu, kültürel konumları, gelecekten beklentileri Türk-Arap bölgesine şimdiki ya da önceki aidiyetleri tarafından belirlenir ve o nedenle bu Yahudiler arasında, diğer ülkelerdeki Yahudiler'le kıyaslandığında, onların Yahudilik içinde ayrı tarihsel bir grup olarak durmalarına neden olan ortaklıklar mevcuttur. Bunlar en eski Yahudi tarihinin sahnesi olan bölgelerin çevresinde bulunurlar ve Doğu Yahudileri olarak, doğuyla onları doğudaki yurtlarına bağlayan bağları tam olarak koparmamış olan diğer ülkelerin Yahudiler'inden çok daha fazla bağları vardır. Türkler bir zamanlar hâkim oldukları bölgelere özel bir karakter vermişlerdir ve bu, özellikle Türkler'in zaferleri ve kaderleriyle kopmaz bir bağ içinde bulunan Yahudiler'de ağır basar. O nedenle Türk doğusundaki Yahudiler'e bakıldığında, bütün farklılıklara rağmen, yine da belli bir tarihsel uyum görülmektedir.

Bu geniş bölgede küçük bir toprak parçasının, diğer bölgelere kıyasla Yahudi tarihiyle ilişkisi daha fazla ve sıkıdır. Bunlar Fırat, Nil ve Şeria kıyısındaki ülkelerdir. Bu ülkelerin ortak kaderi Yahudiliğin ortaya çıkış ve daha sonraki tarihini tamamen etki-

Levi Rosenberg
zugeeignet

lemiştir. İsrail ve Yuda'nın tarihinin gelişimi ünlü hesap edilemez koşullar ve durumların yanısıra bu ülkelerin karşılıklı ilişkilerince açıklanmaktadır. Nihayet Yahudi kavminin yurdu özel bir konum kazanmaktadır, çünkü hiç bir halk, ya da ırk, mekânsal ayrılığa rağmen, toprağına, bu kavmin doğduğu yere, İsrail'e olduğu kadar sevgi ve umutla, anılar ve beklentilerle bağlanmamıştır.

İbranilerin, Hamurabi yönetimi altında yüksek bir kültür yaşayan Mezapotamya'yı daha yüksek görüşlerle aşarak gelmiş olan atası, Bedevi Arami olarak, daha sonra ardıllarının sonsuz mülkiyeti olacak olan ülkede dolaşmıştı. Torunu kabileyle birlikte Mısır'a göçetmiş ve orada, eski dünyanın bu ikinci büyük kültür bölgesinde, edindikleri bilgileri Babil kültürüyle birleştirerek özel bir bütünlük oluşturmuşlardı. Fakat esas niteliklerini, kendi içlerinden, kendi ırklarının mirasından, kendi kanlarından, bu ırkın ve insanlığın yetiştirdiği en büyük adamın sayesinde edinmişlerdi.

Yahudi kavminin yaratıcısı Musa'ydı. Musa, kavminin bütün niteliklerini kendi kişiliğinde büyük bir ülkü olarak birleştirmiş, bir kavim yaratmış ve doğduğu gibi kucağına vaftiz armağanı olarak gelişmiş bir kültür bırakmıştı. Halkların gözünde bugüne kadar İsrailliler'in bilgeliği olarak bilinen şey, Musa'nın onlara verdiği öğretidir. Bu öğretiye ebedî bir yer sağlamak için büyük peygamber ve yasa koyucu, Mısır'dan getirdiği bu halkı yaratmıştı. Musa'nın öğretisi özgür bir halkın öğretisidir. Özü özgürlüktür. İsrail, Mısır'ın zindan duvarlarından dünyanın en özgür ülkesine, Musa kültürüyle ayrılmaz bir bütün olarak içiçe geçeceği çöle göçetmiş, ve burada genç kahraman halk, unutulmaz savaşlar sonrasında, torunlarına miras bırakabilmek için atalarının ülkesini fethetmişti. Böylece artık İsrail ülkesi olmuş olan Kenaan, Yahudi halkının tarihsel yurduydu ve bütün sürülmelere rağmen günümüze kadar halkın ve halkın hasretinin görünür merkezi olarak kaldı. İsrail ülkesinde çok az sayıda Yahudi'nin yaşadığı, bütün İsrailoğulları'nın yurtlarından kovulduğu dönemlerde bile burası her zaman Yahudi halkının düşüncesinde değişmez bir merkez olmayı sürdürdü. Politik olarak Yahudi halkının durumu nasıl olursa olsun, kültürel ve düşünsel olarak yüreği hâlâ Siyon'da çarpmaktadır.

Fakat tam da bu nedenle Yahudi halkının kaderi, bizim için eski yurda yeniden yerleşilmesiyle bağıntılı umutlar bir yana, ülkesinin kaderine sıkı sıkıya bağlıdır.

Ancak Yahudi devletinin yıkılmasından çok sonra ve Yahudilerin bütün dünyaya göçleri bin yıl sürmüşken, Yahudi halkının büyük bir bölümü hâlâ, geçtiğimiz yüzyılın ortalarında, Türk imparatorluğuna ait olan bölgelerde yaşıyorlardı. Gaonat'ın çöküşünden sonra Babil ve dolayısıyla Ön-Asya hâlâ Yahudi halkının düşünsel ve kültürel merkeziydi. Ancak Doğunun nüfusu azaldığında Chowaresmier ve Moğollar, Doğu'da Haçlılardan geri kalanı da yokettiklerinde ve Türkler'e Araplar'dan sadece yarı yarıya imha edilmiş bir miras düştüğünde Doğu Yahudiliği de hızlı bir çöküşe uğradı. Doğu'da ve Batı'da, Osmanlılar'ın dışında bütün ırklar ve dinsel toplulukların gayretle katıldığı Yahudiler'in ve Yahudiliğin bu imhası, Doğu'nun diğer taraflarında yaşanandan, hatta Bizans Kralı ve Haçlıların yaptıklarından daha esaslı ve etkiliydi. Buna rağmen bugün bile, atalarının en az iki bin yıl yaşadıkları bu bölgelerde Yahudiler bulunmaktadır.

Türkler, bugün hâlâ Türk imparatorluğuna ve onun Avrupa'daki yıkıntılarından ortaya çıkan devletlere ait olan bölgeleri fethettiklerinde her yerde bir Yahudi azınlığıyla karşılaştılar. Bu Filistin'de, eski İsrail ülkesinde, bütün Suriye ve Mezopotamya'da ve Balkan Yarımadası'nda da böyleydi. Türkler'in Asya ve Afrika'da ele geçirdikleri topraklarda kısmen önemli sayıda Yahudi toplulukları bulunuyordu. Türkler gittikleri her yerde Yahudi azınlıkları için, Avrupa'nın onlara vermediği insan hakları, politik özgürlük ve dinsel eşitlik sağladılar.

Türklerin hoşgörüsü bununla da kalmadı. Yahudiler'i ırksal özellikleriyle kabul ettiler ve Yahudiliklerini koruyup gözetmelerini istediler. Devletleri yıkıldığından bu yana böyle bir şeyle sadece Arap-İspanya'da karşılaşmışlardı, o nedenle Türk halkı ve Osmanlı devletine karşı, onları her zaman birbirine bağlayan bir şükran duygusu içindeydiler. İspanyollar tarafından kovulan, engizisyondan, diri diri yakılmaktan kaçan Yahudiler'in, onlara dostça kucak açan Türkiye'ye sığınmaları bu dostluk ilişkisini daha da pekiştirdi. Ayrıca Müslümanlarla Yahudiler'i dinsel bir yakınlık da birbirine bağlıyordu. Orta ve aşağı sınıflardan Yahudiler, keza eski Bizans İmparatorluğu'nun Yahudileri geri kaldı-

lar. Zweistromland'ın yani Mezapotamya'nın Aramice konuşan Yahudileri gibi, daha kültürlü İspanyollar kısa sürede daha yükseldiler ve bu ailelerden sadece kraliyet ailesinin özel doktorları, hazine yöneticileri değil, aynı zamanda memurlar, generaller, bakanlar ve komutanlar çıktı. Türkiye Yahudileri'nin içinde bulunduğu genel durumun olanakları Naxos dükü ve Kıbrıs Genel Valisi Don Josef Han-Nassi örneğinde gözler önüne serilmektedir.

Avrupa'da Yahudi kırımının dehşeti en yüksek noktasına ulaşmışken, o sıralarda çok güçlü olan Türk imparatorluğu Yahudiler için bir sığınak olmuştur. O nedenle, sürülen Yahudiler, bir başka yere gitmeye izin verildiğinde genellikle Türkiye'yi tercih etmişlerdir. Türkiye'de dillerini ve geleneklerini ve hattâ millî yönetimlerini muhafaza edebilen Yahudiler, Yahudiliğin sürmesini sağlayan bir organizma biçiminde gelişmişlerdir. O zamanlar Türklük ve Yahudilik sıkı biçimde birbirine bağlanmıştı. Osmanlılar'ın her zaferi her yerde sürek avı yaşayan Yahudilerin soluk almasını sağlamış, Türkiye'nin her yenilgisi Yahudiler ve Yahudilik için çifte yenilgi olmuştur. Ve bu ilişki bugüne kadar böyle kaldı.

Bizans İmparatorluğu'ndaki yerli Yahudiler'in Yunanca bir diyalekt konuşan ve o nedenle Rumaniotlar denen eski kesimleri, aynı şekilde kısmen Arapça konuşan fakat büyük ölçüde eski Aramice diyalekti korumuş olan Babil'deki Halifatlar, Filistin'in eski Arap Yahudileri, daha yüksek bir kültür ekonomi biçiminin temsilcisi olan İspanyol Yahudileri'ne tâbi oldular ve gruplar halinde göçetmeyen Aşkenazi Yahudileri, genellikle Sefardim'de tam olarak yokolup gitmek için kısa bir süre Almanya ve Polonya Yahudileri olarak kaldılar.

Ruslar'ın kanlı pogromlarında ifadesini bulan yeni çağın büyük Yahudi kırımları sadece milyonlarca Yahudi'nin okyanusu geçerek Batı'ya yönelmesine yolaçmamış, aynı zamanda binlercesini de Güneye ve Güney-Doğu'ya en sert hükümdar rejiminin bile onlar için yumuşak ve adil olduğu geniş ve hoşgörülü Türk imparatorluğuna sürüklemişti. O zamandan beri her yerde Sefardist Yahudi topluluklarının yanısıra, ekonomi olarak daha aktif bir kesimin taze gücü sözkonusu olduğu için, daha büyük ve önemli hale gelen Aşkenazi Yahudi toplulukları da kurulmuştur. Özellikle İstanbul, İzmir, Beyrut, daha çok da Ku-

düs, kısa sürede ülkenin değerli ekonomik zenginliği ve hükümetin güvenilir desteği olarak görülen Aşkenazi Yahudileri'nin toplanma merkezi olmuştur. Son otuz yıl içinde bütün ülkelerin Yahudileri arasında siyonist hareket de Yahudiler'in Türk ülkelerine, özellikle Filistin'e akınının durmamasına katkıda bulunmuştur.

Bu Yahudiler her yerde Türkiye'ye derinden bir sevgi beslemektedirler. Yahudiler Türkiye'nin en güvenilir milletidir. Nüfusun beşte üçünü oluşturan Selanik Yahudilerinin Jön-Türk hareketine katkıları çok büyük olmuştur ve talihsiz Balkan Savaşı sonrasında Türk İmparatorluğu'ndan kopuncaya kadar Türk ulusal hareketinin merkezi olması kısmen bu Yahudiler'in etkisinden kaynaklanır.

Bugün Balkan Yarımadası'nda yaşayan Yahudiler, başlarında hilal dalgalandığı sürece her zaman sahip oldukları elverişli konuma şimdi de sahiptirler. *Romanya*'da sayıları 400.000 iken, 1880'den bu yana izlenen Yahudi düşmanı politikalar yüzünden Romanya Yahudileri'nin sayısı neredeyse yarıya düşmüştür. *Sırbistan*'da son Balkan savaşından önce eski İspanyol Yahudileri'nin sayısı o kadar azdı ki, bunlara herhangi bir baskı uygulamak bile gerekmiyordu. Bugünkü savaşa kadar Sırbistan'da Yahudiler'in durumunun mükemmel olduğunu saptamak gerekir. Daha kalabalık oldukları *Yeni-Sırbistan*'da ise durumları Müslümanlarla aynıdır. *Yunanistan*'da anayasal olarak eşit haklara sahiplerdir. (Berlin Sözleşmesi'yle Romanyalı Yahudiler'e de bu eşitlik verilmişti.) Ve Atina ve Volo'da son derece küçük bir Yahudi topluluğu varlığını sürdürdüğü ve önemsiz de olsa göze çarpan nitelikte Yahudi topluluğunun sadece Korfu'da varolduğu sürece -ki 20 yıl önce Korfu'da Yahudiler'e baskı yapılmıştı- Yahudiler rahatsız edilmedi. Ne var ki 135.000 nüfustan bugün en az 80-90 bininin Yahudi olduğu Selanik, Yunanlı olduktan sonra, bazı Yunanlı egemenlerin ve parti liderlerinin antisemitizmini ancak Yahudiler'i kentten sürmeyi amaçlayan Selanik'teki Yunan basını aşmaktadır. Gerçekten de 2 yıldan bu yana kentten 15.000'den fazla Yahudi kaçarak konuksever Türkiye ve kısmen de Bulgaristan'a göçetmişlerdir.

Zira Türkiye dışında, 6.000'den fazla olmayan Yahudi nüfusuyla Sırbistan dikkate alınamayacağından, esas olarak *Bulgaris-*

tan, daha büyük Yahudi toplulukları için güvenceli bir yaşam sunmaktadır. Bulgaristan, sayıları nisbeten fazla olan Yahudi vatandaşlarına vatandaşlık hakları tanıyor ve Hıristiyan ya da Müslüman uyrukları için sağladığı aynı güvenceleri sağlıyor. Türkiye'de olduğu gibi Bulgaristan'da da Yahudiler'e tanınan politik hakların tümüne ulaşmamış da olsa kendisini özgür ve hak sahibi hissediyor.

Doğu'daki savaş bölgelerinde de Yahudiler, savaşan orduların içinde bulunmalarının dışında da etkilenmektedirler, çünkü Avrupa'da olduğu gibi burada da esas savaş bölgelerinde çok daha yoğun yaşamaktadırlar. Buna *İsrail ülkesinin* Yahudileri'nin de dahil olması, İsrail'in bütün Yahudiliğin, özellikle de Doğu Yahudiliğinin korunması ve yenilenmesi için büyük değeri olduğunu şimdi de kanıtlamış olması nedeniyle özel öneme sahiptir. Yanmakta olan Rusya İmparatorluğu'ndaki Yahudiler'in kaderlerini tasavvur etmemiz mümkün değil. Fakat en kötü önsezi bile inanılmaz ölçüde kanlı ve acımasız gerçeklik tarafından aşılmaktadır. Polonya'da, Litvanya'da ve Kurland'ta ve bütün batı eyaletlerinde Rusya'nın cinayet politikasını, Rusya'nın askerî olarak çöküşünden kısa bir süre önce çok sayıda masum Yahudi'yi katletmiş, sürmüş, işkenceyle öldürmüş ve bir kez daha iğrençlik ve alçaklıkta kendisini aşmıştır. Orada bugün çökmüş büyük Yahudiliğin tesadüfen kalmış yıkıntıları sözkonusudur. Doğu'da kardeşlerimizin durumu bugüne kadar Türk ordusunun zaferleri sayesinde çok farklıydı. Bunlar savaştan sonra, ezilmiş güçlerinin, Sultanın himayesi altında yenileneceğini umut edebilirler.

Doğu Yahudileri büyük ölçüde özelliklerini korumuşlardır. Tip ve safkanlılık anlamında herhangi bir Avrupa Yahudisi kadar katıksızdırlar. Üstelik geleneksel Yahudi kültürünün özel tezahürlerine inatla sıkıca bağlıdırlar. Bu kendisini, başka şeylerin yanısıra, dinsel ve böylece kültürel-ulusal yaşamlarında hâlâ İbranice kullanırken, aile dili olarak muhafaza ettikleri özgül Yahudi dillerinin yaşamaya devam etmesinde göstermektedir. Bu Yahudi dilleri şunlardır: Sefardimler'in Yahudi İspanyolcası, Aşkenaziler'in Yahudi Almancası, Romen Yahudileri'nin Yunancası, Mezopotamya Yahudileri'nin Aramicesi, Arap Yahudileri'nin çeşitli lehçelerde konuştukları Yahudi Arapçası. Ayrıca

Kafkasya Yahudileri'nin Yahudi-*Tat*'ı, Buhara Yahudicesi, İranlılar'ın Yahudi Farsçası sözkonusudur. Bu Yahudiler'in, Ortaçağ'daki yurtlarına göre farklılaşan ulusal geleneklere muhafazakârlıkla sarılmaları, Hıristiyan Ortodoksluğuyla benzerlik içinde yapay olarak oluşturulmuş dindarlık tanımaz. Bu daha çok ulusal ve ırksal bir gelenektir. Bu çokça donmuş, kemikleşmiş, yoksullaşmış ve yüzeyselleşmiştir. Birlik okulları buna karşı çıkmaya çalışmışlar, fakat başaramamışlardır, çünkü doğal gelişimin yerine yapay oluşumlar koyuyor, dolayısıyla öncekinden daha büyük bir boşluğa neden oluyorlardı. Fransız formaliteleri; bu muhafazakâr Yahudiler'in geleneklerine ve ulusal beklentilerine binlerce yıllık bağlılıkta buldukları sağlam ahlâkî dayanağın yerini alamamıştı. Şimdi Yahudi geleneklerinin yerini Yahudi olmayan bulvar âdetleri almakta ve aslında son derece köklü olan bu Yahudilik birçok kez doğal temellerinden uzaklaştırılmaktadır.

Doğu Yahudileri'nde eksik olan, Hıristiyan ve Müslüman yurttaşları gibi, idealdir. Onda eksik olan harekettir. Bu Sefardimler'de de, Aşkenaziler'de de, Arap Yahudileri'nde de, İspanyol Yahudileri'nde de böyledir. Yemenliler bir istisna oluşturmaktadır. Bunlar gerçek ulusal tutkuya, derin dinsel inanca ve içtenliğe sahip insanlardır. Bunlar için eski Yahudi ideali yok olmamıştır.

Doğu'yu yeniden canlandırmak için sadece maddî güçler, sermaye, ekonomik faaliyet değil, aynı zamanda yeni düşünceler, katıksız bir ülkücel bağlılık gerekmektedir. Doğu *Yahudileri'nin* kalkınması ve hayat kazanması elbette ekonomik yenilenme, sermaye ve işgücü akımı, fakat herşeyden önce yeni düşünsel akımlara, yeni bir ruha, yüksek ve coşturucu bir idealin varlığına bağlıdır. Ancak ideal, Yahudiler'in yüreğinde doğal bir yer edindiğinde gerçek ilerletici haraket sağlanabilecektir. Bu ancak Yahudiler'in doğasına uygun olduğunda geliştirici olabilir; yapay olarak dışarıdan taşınmamalıdır. Uyuklayan güçleri, yaşamı bozmadan, hattâ tamamen yoketmeden, ancak ve ancak bir Yahudi-ulusal ideali uyandırabilir.

Yahudiler son derece geniş olan Türk imparatorluğu içinde yaşadıkları sürece, konuştukları farklı dillere, farklı geleneklere ve kucaklamalarından mutlulukla kaçtıkları manevî anayurtlarıy-

la kurdukları farklı ilişkilere rağmen, büyük bir kültürel topluluk olarak kalmışlardı. Türk imparatorluğu içinde bunlar, kendi ulusal-kültürel yasaları, kendi memurları, kendi temsilcileri, ortak çıkarları ve eğitimleri olan Yahudi "milleti"ni oluşturuyorlardı. Türkiye'nin küçülmesiyle bu büyük kültürel bölge Yahudiler için yerle bir oldu. Birbirinden kopuk küçük Yahudi toplulukları oluştu ve konuşulan Yahudi dillerinin yerine, bu Yahudiler'i Yahudi halkından ayıran orta ve küçük ülkelerin dilleri konuşulmaya başlandı. Oysa Yahudiler, Yahudi Almancası konuştukları, ya da Yahudi İspanyolca'sını muhafaza edebildikleri sürece daha büyük Yahudi topluluklarıyla düşünsel bir bağlantı içinde bulunabilmektedirler. Fakat Sırpça, yeni-Yunanca, Vallahça, Arnavutça ya da Bulgarca dillerinde hangi Yahudi literatürü mevcut?

Yahudiliğin küçük dinsel bölgelere ayrılışı Yahudiler'in birliğini herhangi bir asimilasyondan daha fazla parçalamakta ve bu Yahudiler'i Yahudi tarihine yabancılaştırmaktadır. Zira ancak yeterli düzeyde Yahudi yazınını içinde barındıran böyle bir dil, Yahudiliğin muhafazasını sağlayabilir. Aile dili de yeterli Yahudi literatürü mevcut değilken, İbranice'nin unutulduğu durumlarda, Yahudilik çoğu kez bir kaç kuşak içinde yokolmaktadır. Avrupa'da Fransız Yahudiliği, Afrika'da Habeşistan Yahudiliği, Asya'da Çin Yahudiliği bunun klasik örnekleridir. Yahudi literatürünü içeren bir dil yerine konmaksızın İbranice'nin unutulması, bu ülkelerde Yahudiliğin çöküp gitmesine yolaçmıştır, ya da bu çöküş süreci hâlâ sürmektedir. Eğer İbranice'nin yok olması engellenmezse Sırbistan'da, Yunanistan'da, Romanya'da, Arnavutluk'ta, Bulgaristan'da Doğu Yahudileri'ni aynı son beklemektedir.

Kendi başına ideal elbette hiç bir şey değildir. Ulusal coşku ve ulusal dil birçok şey başarabilir. Fakat sağlam düşünce sağlam vücutta bulunur. Bu Doğu Yahudileri'nin büyük bölümünün bahçecilik ve tarıma yönlendirilmesiyle bedensel sağlıklarının korunması ve ekonomik güvence içinde olmalarının sağlanması gerekir. Doğu ve Doğu Yahudileri yoksuldur. Geniş bir Yahudi köylülüğünün yeniden kurulması Doğu Yahudileri'ne ekonomik istikrar sağlayacaktır, ki bu, her türlü gelişmenin temelidir. Böylesine kırsal bir yerleşim, büyük ölçüde ancak Yahudiler'in eski vatanında olanaklıdır.

Aynı zamanda Yahudi tarımcılığı Osmanlı İmparatorluğu'nun iç sağlamlığına ve dış gücüne katkıda bulunacaktır; aynı Filistin'de kurulmuş bulunan Yahudi köylerinin ülkeye son derece önemli bir ekonomik yarar getirmesi ve Türk devletine bir bağlılık merkezi oluşturması gibi.

Son yıllarda Yahudiler'in giderek daha çok ilgisini çeken Filistin ülkesi de, savaşın sonucundan kendisi için bir gelecek beklemektedir. Türkiye zafer kazanırsa, Mihver Devletler zafer kazanırsa, Türk imparatorluğu son elli, ya da yüz yılda olduğundan daha sağlam basacaktır ayaklarını yere. Eğer, beklenmemesine rağmen, Türkiye'yi yıkmak için Avusturya-Macaristan'ı yoketmek isteyen devletler kazanırsa Türkiye için son saat gelmiş olacak ve Filistin'in hâkimi değişecektir.

Uzun yıllardan bu yana Fransa, İngiltere ve Rusya, daha sonra karıştırma faaliyetlerinin sonucu olarak kucaklarına düşmesini bekledikleri Filistin'de nüfuz sağlama çabası içindeler. Ocak ayının başlarında St. Petersburg'da yapılan bu yılki su töreninde kutsal Synod başkanı, kutsal ülkeyi Almanya'ya karşı kazanılacak zaferin ödülü olarak sunduğu bir konuşma yaptı. *Rusya* mutlaka *Filistin*'i elinde tutmalıydı. Bundan sonra başka hıristiyan hacıların kutsal yerleri ziyaret etmelerine izin verecekti. Yüzlerce yıldan bu yana Rusya bu politik çizgiyi izlemektedir.

İngiltere, misyonlar ağı kurarak, sözde ya da gerçek bilimsel araştırmalar yaparak, haritalar hazırlayarak vs. Filistin halkını kendi yanına çekmek için çalışmalar yapmakta ve Filistin'i Süveyş Kanalı'nın ön bölgesi olarak değerlendirmektedir.

Son olarak *Fransa*'da yüzyıldan fazla bir zamandır kurduğu okullar ve Katolik misyonlar ağıyla Filistin ve Suriye'yi ele geçirme planları üzerinde çalışmaktadır. Fransa, Fransızca'ya Doğunun eğitim dili sıfatını kazandırmıştır ve Katolik okullarında eğitilen kişiler sayesinde ülkede büyük bir nüfuz edinmiştir. Örneğin bütün Arap ve Yunan-Şark doktorları Beyrut'taki Fransız Üniversitesi'nde eğitilmişlerdir. Gerçi burada verilen eğitim bilimsel olarak son derece zayıftır, fakat Fransızlar, bütün doktorlar kendi okullarından mezun oldukları için, bu doktorlar aracılığıyla bütün kamuoyunu etkileyebilmektedirler. Alliance Israélite Universelle'nin Fransız okullarının da bu amaca hizmet

etmesi bekleniyordu; en azından Fransız hükümetinin istediği buydu. Fakat bu okullar başarısız oldular. Ne var ki Fransızlar'ın bütün safsatalarına rağmen bu İspanyol ve Arap Yahudileri'nde Türk devletine olan sevgi o kadar büyüktü ki, Türkiye, düşman devletlere ait eğitim kurumlarını feshederken Yahudi okullarının varlıklarını sürdürmelerine izin vermekte herhangi bir sakınca görmemiştir.

Eğer Fransa'nın Yahudiler'in sempatisini elde etme gibi bir umudu varsa, bu en az Doğu'da gerçekleşebilir. Barış dönemlerinde pogromlar, savaş dönemlerinde Yahudi kırımlarıyla ünlü Rusya ile ittifakı bir yana Fransa, neredeyse bir yüzyıl boyunca Doğu'da bütün Yahudi karşıtı faaliyetleri, az ya da çok gücü ve nüfuzuyla korumuştur. Bu bölgede ilk büyük olay yaklaşık seksen yıl önce Fransız Konsolosu, yarı Fransız Ratti-Menton tarafından Şam'da düzenlenen kanlı yalan ve Yahudi takibatıdır. Ve o zamandan bu yana Doğu'da Yahudiler'i hedef alan bu tür suçlamaların çıktığı yerler her zaman Yahudiler tarafından katledildiği iddia edilen Arap çocuklarının bulunduğu Fransız kuruluşları olmuştur. Fransız "Couvent"inde son kırk yıldır bu tür suçlamalar, örneğin, İskenderiye, Port-Sa'id, Yafa, Hayfa, Kudüs ve Saida'da yaşanmıştır. Türk hükümeti Yahudiler'in korunması ve olayın ortaya çıkarılması için büyük çaba harcadığından, Yahudiler, Türk hükümetine büyük sempati duymuşlardır. Elbette olayların tam olarak açıklığa kavuşturulmasına "Couvent" duvarları ve Fransa ile yapılan kapitülasyonlar engel olmuştur.

Doğu üzerinde hilâl dalgalandıkça ve Osmanlı saltanatı Yahudiler'i korumaya devam ettikçe, Yahudiler Filistin'de barışçıl ve uygarlaştırıcı kolonizasyonlarını sürdürebilir, İbranice dilini konuşabilir, bayramlarını ve kutsal günlerini yaşayabilirler; oysa Rusya Yahudi olan herşeyi derhal yok etmekte, İngiltere Yahudiler'i ekonomik olarak yavaş yavaş boğmakta ve Fransa onları Müslüman olmayan halkın belli bir kesiminin fanatizmine teslim etmektedir.

Dolayısıyla bin yıl önce olduğu gibi bugün de Yahudiler'in sempati ve ilgisi Türkler'den yanadır; ayrıca Yahudiler, Türkler'i, tarihsel gerçeklere uygun olarak, ulusal ve dinsel olarak kendilerine daha yakın görmektedirler.

Türkiye Yahudiler'i Türk devletini diğer vatandaşlardan daha fazla düşünürler, çünkü özellikle onlar Türkiye güçsüzleştiğinde en çok kendilerinin acı çekeceklerini, güçlü bir Türkiye'nin kendilerinin en iyi güvencesi olduğunu bilirler.

Türk doğusunun geleceği için Mihver Devletlerle, özellikle Almanya ile sıkı bağı özel bir öneme sahiptir. Burada, içlerinden neredeyse on milyonu anadil olarak yüksek Almanca, ya da Yahudi Almancası konuşan Yahudiler doğal aracı olacaklardır. Irklarının kültür dili olan İbranice'nin korunmasını dışlamayan bu Almanca sayesinde, şimdiye kadar olduğundan daha çok Almanya'ya ve Almanca eğitime dayanacaklar, herhangi bir anlaşmazlık, ya da tehlikeli özel çıkarlar gündeme getirmeksizin Doğu'da Almanya'nın ekonomik ve kültürel nüfuzunu genişletmesinin yolunu açacaklardır.

Doğu Yahudiliğinin politik olarak ulaşmak istediği amaçlar Türkiye'de tamamen mevcuttur. Türkiye, Fransa gibi, kendi içinde başka milliyetlerin varlığını tanımayan bir ulus devlet değil, bir uluslar devletidir. Türk devleti düşüncesini desteklediği ve bütünün büyümesine katkıda bulunduğu sürece, Osmanlı hanedanlığı ve Türk ırkının egemenliği altında her ırk kendi kültürü içinde yaşabilir. O nedenle Yahudiler'in kaderi, özellikle Doğu'da, bundan sonra da Türk imparatorluğunun kaderine bağlıdır.

Şu an Rusya'da, Ortaçağ'da yapılan katliamları unutturacak kadar yaygın ve korkunç Yahudi katliamları yaşanmaktadır. Savaştan sonra kovalanan milyonlarca Yahudi'nin -eğer orada da kapılar yüzlerine kapanmazsa- okyanus ötesine kaçacakları kesindir. Adil Türk egemenliği altında bulunan Doğu, kaçanlara hem ruh, hem mekân olarak daha yakın fakat ekonomik olarak daha uzaktır. Çünkü bu bölgede büyük kitlelere derhal iş sağlayabilecek büyük sanayi merkezleri yoktur. Bugün önce tarıma açılmak zorunda olan Doğu, ancak küçük kitleleri kabul edebilir

Ne var ki, Amerika'daki Yahudiler içine girdikleri daha yüksek bir ekonomik kültür tarafından emilme tehlikesiyle karşı karşıya bulunurlarken, Doğu'da bu tehlike olağanüstü küçüktür.

Nüfusun azlığına nispeten küçük Yahudi kitleleri de, Doğu'da, yerli halktan daha yüksek bir ekonomik ve kültürel aşama oluşturdukları ölçüde büyük öneme sahiptir. Burada, Filis-

tin örneğinde görüldüğü gibi, İbranice sayesinde birbirleriyle daha sıkı bir ilişki içinde olabilir ve tarihlerini örmeye devam edebilirler. Yine Filistin örneğinde görüldüğü gibi, bu göçmenler sayesinde Doğu Yahudileri de ataletlerinden sıyrılacak ve onlarla birlikte yeni, güçlü bir Yahudi halkı yaratacaktır; bu sağlıklı ulusal ruh Yahudi halkını yeni kültürel yatırımlara götürecektir. Yahudi halkının gücünün köklerinin bulunduğu burada Doğu Yahudiliği dünyanın diğer Yahudiler'inden daha köklüdür.

Yahudiler'in kendi güvenlikleri için güçlü bir Türkiye'ye ihtiyaçları var, öte yandan Türkiye'yi güçlü ve dirençli kılmak için Osmanlılar'ın en iyi yardımcıları ise Yahudiler'dir. Yüzyıllar öncesinde olduğu gibi bugün de, ve hattâ bugün her zamankinden daha çok, bu iki halkın kaderi birbirine kopmaz biçimde bağlanmıştır.

Türkler ve Yahudiler, Avrupa'nın yüzyıllarca süren dehşeti ve vahşeti içinde Doğu'nun yükselen güneşinin şafağını birlikte selâmlıyorlar.

Berlin, 1915

EK II

"Essai sur l'historie des Israélites de l'empire ottoman"dan parçalar*

Moise Franco

1866

Bir Açık Mektup...

Tek sözcükle, Majesteleri Sultan'a yaraşacak ve özellikle de, Musa'nın Yasası'na uyduğumuz için gerçekten Musevi (israili) olan, bizlere uygun düşecek biçimde iyi davranışlarda bulunarak yaşıyoruz.

Ancak, gerçek Yahudiliğin ilkelerini bilmeyen ve her fırsatta halkı yazılarıyla kışkırtan, *Salomon Cannhi* adlı bir adam ortaya çıktı.

Son marifeti olarak, bu adam, belirli bir amaç güderek, makinada yapılmış ***azyme*** ekmeklerini yiyen herkesi afaroz etti. Fakat, bu bizi ilgilendirmiyor. Bizi ilgilendiren durum şu:

Yahudiler'e karşı duyulan eski kinin tekrar alevlendirildiğini bir süreden beri gözlemlemekteyiz: Bize yine hakaret ediyorlar ya da kötü davranıyorlar ve sokaklarda dövüyorlar. Halkın bu taşkınlığının adı geçen hahamın işi olan; *Melechet-Chelomo* başlıklı

* Osmanlı İmparatorluğu topraklarında yaşayan Yahudi cemaatin'in günlük yaşamından izlenimler verebilmek amacıyla, Moise Franco'nun *"Osmanlı İmparatorluğu Yahudilerinin Tarihi Üzerine Bir Deneme"* (1897) adlı kitabından bazı parçalar aktarmayı yararlı bulduk.

bir broşürde yer alan ve bize yönelik olan iftiralardan kaynaklandığını öğrenmiş bulunuyoruz. Bu yazıda Karayitler'in tamamen birer *hayvan* oldukları, yalnızca onlara Yasayı öğretmenin yasak olmayıp, ayrıca onları öldürmenin de caiz olduğu ifade ediliyor.

Dolayısıyla, adaletin tesis edilmesini ve suçluların cezalandırılmasını istiyoruz. Bunun için *Rab Yakir*'e ve ..bkl.. dua ediyoruz. Olumlu sonuç alamazsak, bu kitabın yazarını Hükümete şikâyet edeceğiz.

Hasköy, 30 Kasım 1866.

İmzalayanlar: Aféda Cohen, Ishak Sadik, Eliaou Cohen, Emmanuel Japhet, Ishak Kérimi, Menahem Yaphé, Juda Ben-Goubi, Samuel Japhet, David Férouz, Haïm Cohen, Juda Japhet, Béraha Ben-Goubi.

Rav Yakir'in buyruğu üzerine aşağıdaki broşür kara listeye alındı ve ele geçirilen tüm nüshaları yakıldı, Chélomo Camhi de kınandı.

1867

1867 yılının üç olayı Yahudi yıllıklarında yer almaya değer görülmüştür; bunlar üç yönetim konseyinin seçilmesi; Balat'daki Helen-Yahudi çatışması ve Sultan Aziz'in Paris'e dönüşüdür.[1]

Kaymakam Efendi hazretlerine,

Musevi Yasası'na uygun olarak, sizin başkanlığınızda, bankacılar (..yzl.) ile esnafa mensup olan (....yzl..) dan oluşan geçici bir komisyonun kurulmasının yerinde olacağına karar verdiniz. Söz konusu komisyonu nizamnameyi uygulamakla görevlendirdiniz. İmparatorluk iradesiyle, söz konusu komisyonu himaye etmek yetkisine sahipsiniz.

14 recep 1283

1. *Journal Israelite,* (Musevi Gazetesi), sayı 515 (5 Aralık 1866).

Anayasaya uygun olarak üç konsey seçildi. Bu konseylerin birleşimlerinde alınan önlemler arasından şunlar belirtilebilir: 1) Sinagoglarla ilişkili tüm taşınmaz malların ve Zeburların (ve Toraların) bir listesi çıkarıldı; 2) Kararname ile halktan 200.000 kuruşluk (yaklaşık 42.000 franklık) bir para yardımı toplandı; 3) Meclisin sekreteri M. Em.Vénéziani hahamlık şansölyeliği memurlarının görevleriyle ilişkili bir yönetmelik hazırladı. [1]

1867'nin, sözünü etmiş olduğumuz, üç önemli olayının ikincisi Balata'daki Helen-Yahudi çatışmasıdır. Bilindiği üzere, 1867'de, Girit Adası Osmanlılara isyan etmişti. İmparatorluk hükümeti isyanı bastırmak için çabucak oraya bir donanma göndermişti. Konstantinopol basınının savaşın gidişatıyla ilişkili haberleri halka günü gününe iletmiş olduğunu belirtmek gereksizdir.

Temmuz ayının bir salı günü öğleden sonra saat dörtte, yani kentin tüm gazetelerinin çıkışından sonra, başkente, Ömer Paşa'nın birliklerinin Sphakia'yı (bkl.) zapt ettiğinin belirtildiği bir mesaj geldi.[2]

Savaş Bakanlığı bu mutlu haberi, yayınlanması buyruğuyla, tüm yerel basın organlarına iletti.

Tüm gazeteler bu haberi ancak ertesi gün yayınlarken, Konstantinopol'daki Musevi gazetesi, aşırı bir gayret ya da yurtseverlikle bu haberi anında, kırmızı Yérite Supplément başlığı altında, ek baskı yaparak yayınladı.

Musevi gazete satıcılarının sevinç çığlıklarının Rum halkın üzerinde yarattığı etki kolayca tahmin edilebilir. Rumlar, Musevi gazetesinin bu aceleciliğinde, doğru ya da yanlış olarak, kendilerine yönelik bir kasıt, hattâ bir saldırı gördüler ve ilk fırsatta intikamını almaya yemin ettiler.

Daha, Yérite Supplément'in yayınlandığı ilk gün bile, Galata'daki *Havyar Han*'da ve Pera'nın bazı ücra sokaklarında, Rumlar ile Yahudiler arasında, kavgalar çıktı. Bu Rum saldırısının ilk kurbanları Yahudi işportacıları ve ayakkabı boyacıları ol-

1. Bu kararname *Journal Israelite*'de yayınlanmıştır (14 Şubat 1867, s. 675). Her sinagoga bu gazeteden bir nüsha dağıtılmıştır.
2. Bu öykü, 1867'de çıkan, Viyana'daki *"Nacional"* adlı İspanyol-Yahudileri'nin gazetesinin bir kolleksiyonundan alıntılanmıştır.

du. Tüm bunlar, yalnızca, bir süre sonra cereyan edecek olan esef verici sahnelerin başlangıcıydı. Gerçekten de, aradan iki hafta geçmeden, Haliç'in güney tarafındaki Yahudi gettosu olan Balat'da kanlı bir dram yaşandı.

Söz konusu semtte oturan bir Musevi, küçük bahçesinde birkaç kanatlı hayvan (tavuk, vb.) besliyordu. Çevrede bulunan sansarların yaptıkları zarar ziyanı önlemek amacıyla üzerlerinde eski pılıpırtılar bulunan iki sopayı haç biçiminde çarpaz olarak bir araya getirip bahçesine koydu. Balat'ın Rumları bu haç taklidi nesnenin bahçeye konulmasını kendi dinlerine karşı bir saldırı olarak kabul ettiler. İtfaiyecilerin de desteğini almış olarak, kitle halinde zavallı Yahudi'nin evinin önünde toplandılar. Evdeki Musevilerle bu Rumlar'ın arasında bir kavga başladı; iki taraftan da çok kişi yaralandı. Polis geldi ve elebaşıların birkaçını götürdü. Bu arada, Rum'un biri uğursuz haçı aldı ve yakındaki kiliseye götürdü.

Başkentteki bir Rum gazetesi, *Harmonia*, okurlarına Musevilerin bu hoşgörülemeyecek hareketleriyle İsa'ya kasıtlı olarak saldırıda bulunmuş olduklarını bildirdi.

Bu durum, Pera ve Galata Rumlarına, zavallı Yahudileri hırpalamak için, bir bahane oluşturdu.

Bu gelişmelerin üzerine büyük hahamı, sert önlemler alınması için, Patrikliğe acele olarak bir yazı gönderdi. Sonra, Rum ahalinin infialini azaltmak için, *rav Yakir Guéron*, polisin tutuklamış olduğu Rumlar'ın bir kısmını serbest bıraktırdı. Buna karşın, kavgayı kışkırtmış olmakla suçlanan birkaç Yahudi, büyük hahamlığın emriyle hapse atıldı.

Harbi Préciado'nun patriklik nezdindeki girişimleri sonuçsuz kaldı. Ertesi gün, patrik Grégoire, tüm kiliselerde şu genelgeyi okuttu:

Yeni Roma ve Papalık patrikliği.

Büyük Kilisemizin saygıdeğer dindarları, Tanrının sevgili kulları, Kadir-i Mutlak size hidayet ve barış ihsan etsin;

Bir Musevinin bilinçsiz hareketi sonucunda, Balat'da cereyan etmiş olan esef verici olayları öğrendiğimizde üzüntü duyduk. Ancak, içlerinden birinin yapmış olduğu hatadan dolayı tüm Musevileri suçlayamayız, suçlamamamız gerekir.

İnsanlık, akıl ve sorumluluk, tüm farklı ibadet tarzlarına karşı iyi anlayış içinde olmamızı gerektirir. Dolayısıyla, hiç kimsenin bunalıma yol açıcı davranışlarda bulunmasına artık izin verilemez.

Bu buyrultu doğrultusunda, sizlere Musevilere karşı itidalli olmayı tavsiye ediyoruz, zaten bu tür düşmanlıklar inancımıza da kesinlikle ters düşer.

İmparatorluğun tüm tebalarına karşı, ayrım gözetmeksizin, ihtimam gösteren Osmanlı hükümeti böyle kargaşaları hoş göremez.

Size babaca bu tavsiyelerde bulunuyoruz, bunları dikkate alacağınızdan emin olarak, Tanrının hidayetinin ve barışın sizinle birlikte olmasını diliyoruz.

GRÉGOIRE.

Genelgenin yayınlanış tarihi 1867 yılı Temmuz'unun ilk haftaları." [1]

Ağustos ayı Museviler için daha rahat geçti.

Sultan Aziz de, 7 Ağustos'ta, Paris seyahatinden Konstantinopol'a döndü. Ahali onu coşkuyla karşıladı. Hükümet de karşılama törenleri için her cemaat liderine bir vapur tahsis etmişti. Rum ve Ermeni patriklikleri gibi, büyük haham da Konstantinopol'un saygın Yahudilerini ve duruma uygun marşların öğretilmiş olduğu bir çocuk korosunu vapuruna almıştı. Tüm resmî geçit boyunca Musevi çocuklar da, diğer azınlık çocukları gibi, Majestelerinin onuruna marşlar söylediler. Ertesi gün, imparatorluktaki Müslüman olmayan diğer cemaatlerin manevî liderleri gibi, büyük haham da, Majestelerine hoş geldiniz ziyareti için huzura kabul edildi (*Levant-Herald*, 9 Ağustos 1867).

Birkaç gün sonra, *Valide Sultan*, Musevi çocuklara dağıtılmak üzere 3.250 kuruş (yaklaşık 700 frank) bahşetti.

Şubat 1867 tarihli *Journal Israélite*'e (Musevi Gazetesi) göre, o zamanlar Konstantinopol'da 30.000'i İspanyol, diğerleri ise (İtalyan, Aşkenazi, vd.) başka kökenlerden olmak üzere 40.000 Yahudi bulunuyordu.

1. Viyana'da çıkan *"Nacional"* gazetesi, 1867, s. 263.

Baron Reden'e göre (Levant-Hérald, 9 mart 1867), tüm Türkiye'de 125.000 Yahudi vardı. Nihayet, bu gazete, mükemmel bir gözlemci olan M. Ficker'e göre, söz konusu Yahudi sayısının 200.000 olduğunu ekliyor.

1868

1868 yılının ocak ayından itibaren, Konstantinopol'un Yahudi topluluğu Musevilikle yakından ilişkili çok önemli bir sorun ile uğraşmak zorunda kaldı: Protestan misyonunun sürekli gelişiminden ve Meclisin bunların önünü almak çabalarından söz etmek istiyoruz. Zamanın gazetelerine bakılacak olursa, Protestan misyonerler Hasköy semtinde istedikleri gibi bir hareket alanı bulmuşlardı.

Bu bağlamda sunulabilecek en iyi belge bir okul müdürünün kurumun Londra'daki genel merkezine yollamış olduğu rapordur [1]:

"Bu okulu kurduğumda Yahudi paskalyası zamanıydı; müessese üç hafta süresince kapalı kaldı. Tekrar açıldığında, ilk gün, okula kabul edilmek için elli tane çocuk başvurdu. Ertesi gün, yetmiş iki çocuk daha başvurdu ve bu sayı giderek hep arttı. Çoğunluğu İspanyolca ve küçük bir azınlığı da Alman Yahudicesi konuşan öğrencilerime İngilizce öğretmeye başladım. Eski ve Yeni Ahit'in ve de Hıristiyan inancıyla ilişkili yapıtların öğretilmesi eğitimin temelini oluşturuyor. Özellikle, Hıristiyan dualarını öğrencilerimin zihnine sokmak için çaba harcıyorum. Zira, bu masum yüreklere iman tohumlarının erken atılmasının gelecekte daha iyi sonuçlara ulaşmayı mümkün kılacağına inanıyorum.

Şu son aylarda öğretilmiş olan konular şunlardır: Saint Mathieu'den beş bölüm, Saint Marc'tan altı bölüm, saint Luc'ten sekiz bölüm, Saint Jean Baptiste'in mektuplarından sekiz bölüm.

Çocuklar bu derslerden o denli hoşlanıyorlar ki, genç kızlar İbranice'yi öğrenmek istemiyorlar. Küçük Yahudiler Hıristiyanlık imanının on üç şartını biliyorlar ve İsa Peygambere olan

1. Bu rapor *"Jeas Chronicle"*in 675. sayısında da yayınlanmıştır.

bağlılıkları günden güne artıyor. Bunlara ilaveten erkek çocuklar coğrafya ve aritmetik öğreniyorlar ve genç kızlar da dikiş ve nakış öğreniyorlar. Müesseselerimizde herşeyin ücretsiz olması çabalarımızın olumlu sonuç vermesi açısından çok yararlı olacak."

Bu raporun *Journal Israélite*'de yayınlanması, Osmanlı Musevilerinin ulusal tutuculuk insiyakına uyarıcı etki yaptı; yardım parası toplayan bir komite bile kuruldu; otuz lira kadar bir para toplandı. Fakat, işler fazla ilerletilememişe benzemektedir. Zira, 1868 Kasım'ının sonunda, alarma geçmiş olan, Ruhani Meclis (Gaschmi) Meclise tekrar bir bildiri sunarak, alınacak ciddi önlemleri görüşmek üzere, ortak bir genel kurulun toplanmasını rica etti. Zamanın belgelerinde bu girişimin sonuçlarına değgin bir bilgiye rastlanılmamaktadır.

1869

Le Journal Israélite'de, Meclislerin yasama çalışmalarıyla ilişkili olarak hiçbir önemli habere[1] rastlanılmamaktadır.

Buna karşın, Doğu Yahudiliğinde ender rastlanılan bir olay, Yahudi organı ile bir Hıristiyan yayımında aşağı yukarı aynı ifadelerle yer almıştır: Büyük haham R. Yakir Guéron'un *Fransa İmparatoriçesi Eugénie* ile yapmış olduğu söyleşiden söz ediyoruz.

Bilindiği üzere, III. Napolyon'un hanımı İmparatoriçe Eugénie, 1869 ekiminde, Sultan Aziz'e iade-i ziyarette bulunmuştu. İmparatoriçe, 7 Ekim pazar günü, Katolik din adamlarını ve diğer cemaatlerin ruhanî önderlerini huzuruna kabul etti.

Bu konuda sözü *Levant-Hérald*'a bırakalım:

"Büyük haham *Yakir Efendi* de yüce misafire takdim edilmek onuruna erdi. Huzura çıktığında İspanyolca olarak şunları söyledi:

Majeste,

Köleniz, İmparator hazretleri tarafından atanmış olan Musevi cemaati lideri olarak, İsrail'in Tanrısının babalarımız İbra-

1. *Levant-Herald*, 19 ekim 1869, ve *Journal Israelite*, 18 Ekim, sayı 877.

him'e, İshak'a ve Yakub'a verdiği lütfu Majestelerinin pay-i maline sermekten çok mutludur.

Fransa'nın muzaffer tahtı mukaddes olsun, Majesteleri İmparator III. Napolyon'un sayesinde şan ve şeref kazansın! "

İFTİRALAR (1861-1876)

Bu bölümde, Musevilerin (*azyme*) ekmeklerinin yapımında Hıristiyan kanı kullandıkları şeklindeki saçma düşünceden kaynaklanan yanlış suçlamaları (ve bu suçlamaların yol açtığı olayları), senesi senesine, sunacağız.

Durumlara ve olaylara göre değişiklik göstermesine rağmen bu suçlama temelde hep aynıdır; bir Hıristiyan, genel olarak da bir kız ya da erkek çocuğu bir Musevi tarafından kaçırılır. Bu sağduyuya aykırı suçlama, nelerden kaynaklanırsa kaynaklansın, Musevilerin değişmez biçimde aynı çok üzücü etkilere -ani arama taramalar, haksız tutuklamalar, yumruk yumruğa kavgalar, yaralamalar, malların yağmalanması, yangınlar ve kurbanlarmaruz kalmalarına yol açmıştır.

Bu iftiraların en küçüğünü bile niçin okuyucuya söylemeyelim?

Bunların her birinin yol açmış olduğu zulümleri babalarımız çekmediler mi? Bu iftiralar her seferinde kan dökülmesine yol açmadı mı?

Dolayısıyla, bu zulümü, atalarımızın çoğunun eziyet görmesine yol açmış olan bu suçlama dizisini, eksiksiz olarak anlatmak tarihsel olaylar yazarı için kutsal bir görevdir.

1862[1]

1862 yılının Şubat ayı Beyrut Musevilerine uğursuz geldi. Hıristiyan çocuklarını kaçırmış olmakla, üç kez, suçlandılar.

Bu iftiraların birincisi 1 Şubat'ta yapıldı. Bu kentteki Fransız tebalı bir genç Hıristiyan aniden kayboldu. Vali Ahmet Paşa bu kaybolan kişiyi sağ salim halde Şam'da buldurtmayı başardı.

1. Bkz. *Journal Israelite*, s. 62 ve 212.

11 Şubat'ta sıra, kaybolması Yahudiler'den bilinecek olan, küçük bir Hıristiyan kızındaydı. Beyrut'tan geçmekte olan Damas'lı *Chemaya Angel* bu konuda bir araştırma yapılması için nüfuzunu kullandı ve sonuçta bu iftirayı yaratmış olanların kötü niyetliliği ortaya çıktı.

Ve 17 Şubat'ta da, bir cuma günü pazarda alışveriş yapmakta olan bir Yahudi paltosunun eteğinin altına bir çocuğu saklamış olmakla suçlandı. Ahmet Paşa tarafından hapse attırıldı. Chemaya Angel onu serbest bıraktırttı.

1864

1864 yılının Paskalya bayramı yaklaştığı sıralarda (Konstantinopol'un kenar semti) Büyükdere'de ve İzmir'de karışıklıklar çıktı.

Mart ayının sonlarına doğru, bir öğleden sonra, Büyükdere'de bir Hıristiyan çocuğu kayboldu. Bunun üzerine Museviler arasında aramalar yapılmaya başlandı. Büyük haham Y. Guéron'un girişimleri üzerine, semtin polis komiseri saygın rumları topladı ve onlara, polis müdürü Mehmet Paşa'nın, herhangi bir Museviye saldıracak olan bir Rum'un hemen tutuklanıp merkez hapishanesine atılacağına ilişkin, bir yazılı emrini okuttu. Bu sert önlem huzurun sağlanması için yeterli oldu. Zaten, sözde kurban da birkaç gün sonra bulundu.

1 Nisan 1864 günü, İzmir'de, aşağı tabakadan birkaç Rum "kaçırdığınız çocuğunuzu geri verin!" diye bağırarak Yahudilerin üzerine yürüdü. Bunu yapılan misillemeler izledi. Ancak, Musevilerin talebi üzerine yapılan aramalar, oyun oynarken, evde oturanların haberi olmaksızın bir Musevi evinin kuyusuna düşmüş olan söz konusu çocuğun cesedinin bulunmasıyla sonuçlandı.

Ancak, Musevi Dayanışma Komitelerinin gerek İzmir Valisi Kabuli Paşa'nın nezdindeki, gerekse Konstantinopol Rum Patriği Sophronius'un nezdinde, tekrar tekrar girişimlerde bulunmalarının sonucundadır ki, karışıklıklar sona erdi. Bu sonuncu İzmir Metropoliteni Chrysantus'a Musevilerin korunmasını sağlamaya yönelik bir buyruk gönderdi. Bu buyrukta şunlar ifade ediliyordu: "Piskoposluğunuzdaki Musevileri koruyup hima-

ye edin. Huzuru sağlamak için tüm olanakları kullanın; bu bağlamda kiliselere gerekli buyrukları gönderin, vb."[1]

1866

1865 yılı Paskalyasında hiçbir suçlama yapılmadı. Ancak, Rumlar bunun acısını 1866 Şubatında çıkardılar. *Kuzguncuk* (Konstantinopol'un bir kenar semti) Musevileri, bu semtteki Hıristiyan ailelerinden birinin on-oniki yaşlarındaki çocuğunu kaçırmış olmakla suçlandılar. Bu kaybolma olayı tartışmalara ve kanlı kavgalara yol açtı.

Bunun üzerine, Sultan Abdülaziz neseplerimizin öğrenmekten kuşkusuz hoşnut kalacakları bir ferman çıkardı. Ferman şöyleydi:

"İmparatorluğumun, birinci sınıf *Osmaniye* ve *Mecidiye* liyakatlerine ve İmtiyaz Nişanına sahip olup vezirlik derecesine yükseltilmiş olan polis müdürü Mehmet Emin Paşa'ya ve dinde ve ilimlerde ünlü ve değerli insan olan İstanbul Kadısı'na!

Toplumun bazı kesimlerinde kök salmış olan, Musevilerin azyme ekmeklerinin yapımında insan kanı kullandıkları şeklindeki önyargıların her sene Musevilerin mağdur oldukları suçlamalara yol açtığını biliniz. Söz konusu kesimin büyük hahamlığı bize bu konuda birkaç sene önce yayınlanmış olan, Musevilerle ilişkili, fermanın yenilenmesinin talep edildiği bir rapor sunmuş bulunmaktadır.

Devletin arşivlerini incelediğimizde, 1256 senesinin ramazan ayının ilk günlerinde, *tuğralı* bir imparatorluk buyruğunun yayınlanmış olduğunu gördük. Bu buyrukta şu ifadeler yer almaktadır:

"Söz konusu kesimin arif ve o ulusun dinsel öğretisine vakıf olan kişilerin kesin ve imanlı olarak belirttiklerine göre, Musevilerin yasası onların değil insan kanı, herhangi bir hayvan kanını bile kullanmalarını kesinlikle yasaklamıştır ve en sert cezalara tâbi kılmıştır. Bu nedenle, bu konudaki, sık sık yinelenen, suçlamalar tamamen birer iftiradır. Dolayısıyla, bu ulusa mensup insanların bu denli tutarsız bir nedenle eziyet çekmeleri kesinlikle

1. Bkz. *Journal Israelite*, s. 212, 226 ve 220.

haksızlıktır. Museviler, egemenliğimiz altında yaşayan tüm halklara asimile olmuş olmaları ve onlarla aynı avantajlardan ve imtiyazlardan yararlanmalarının gerekmesi nedeniyle, ihtiyaç hissedildiğinde onları korumamız gerekmektedir.

Dolayısıyla, kimsenin ne onların kendi ibadetlerini özgürce yapmalarına engel olmaya ne de onların güvenliğine zarar vermeye hakkı vardır.

Egemenliğimiz altında yaşayan tüm halkların aynı şekilde korunmaya haklarının olması nedeniyle, bu kesimle ilişkili olarak, büyük hahamlıktan bu konuda bir dilekçe almış olan Adalet Bakanlığı'nın talebi üzerine eski fermanı teyid ediyoruz.

Kendi payımıza, biz de, söz konusu fermana uygun olarak hareket edilmesini buyuruyoruz. İmparatorluk divanından gelme olan bu fermanı, size ulaştığı andan itibaren, yürürlüğe geçiriniz.

Nihayet, gelecekte de kimsenin bu doğrultunun dışında hareket etmemesi için bu iradeyi devlet kayıtlarına geçiriniz ve orijinal metnini, gerektiğinde kullanmaları için, Musevi cemaatinin liderine veriniz.

İşbu fermanı noktası noktasına uygulamaya geçiriniz.

Miladi 1866 senesinin Haziran ayının 24'ünde yazılmıştır."

1868

Geleneksel iftira, 1868 senesinde, (Konstantinopol'un kenar semti) *Eyüp*'te tekrar sergilendi. Ancak, büyük haham Yakir'in ve merkez haham kurulunun girişimleri sayesinde daha doğar doğmaz önlendi. Annesinin, Pera'dan Eyüp'e götürmesi için bir Musevi işportacıya emanet etmiş olduğu bir Hıristiyan bebeği söz konusuydu. Eyüp'te, Türk *bekçi* halkı, bebeği kaçırıyor diye hamala karşı galeyana getirmişti. Suçlu *bekçi*ye birçok ay sürecek bir hapis cezası verildi.

1870

1870 senesinde, başkentin çeşitli yerlerinde iftiralar patlak verdi. Yahudiler'in şikâyetleri üzerine, tüm Konstantinopol basını bir resmî bildiri yayınlamak zorunda kaldı. Bu bildiride,

Migon adlı zavallı bir Yahudi'nin küçük bir Türk kızının kanalizasyona düşmesini engellediği sırada yoldan geçmekte olan kötü niyetli kişilerce, Musevilere zarar vermek amacıyla, bu olayın yanlış yorumlanmış olduğu belirtildi.

Birkaç gün sonra, iki Yahudi hamal sırtlarında kumaş parçası dolu birer çuval taşıyarak çarşıdan geçerlerken, orada bulunan birkaç kişi çuvalların içinde kaçırılan bir insan bulunup bulunmadığını öğrenmeye kalktılar ve bu arada Yahudiler'i dövdüler. Ancak, çuvallarda kumaş parçalarından başka bir şey bulunmadığını görüklerinde, saldırganlar iki zavallı Yahudi'nin yakasını bıraktılar. Bunun üzerine, gazeteler, bu türden saldırılarla ilişkili olarak, yeni bir resmî bildiri yayınladılar. [1]

1872

Konstantinopol'dan sonra sıra taşraya geldi: 1872 senesinde, Edirne, İzmir, Marmara ve Çanakkale Musevileri bu acımasız iftiranın eziyetini çektiler.

EDİRNE'DEKİ OLAY

8 Ocak 1872'de Konstantinopol büyük hahamı Yakir Guéron şu telgrafi aldı:

"Dört günden beri Ermeniler Musevileri bir Ermeni'yi kaçırmış olmakla suçluyorlar. Yahudiler büyük tehlike içinde. Bu durumu protesto ettik. Zat-ı âlinizin de Büyük Vezir nezdinde bu olayla ilgili olarak protestoda bulunmasını rica ediyoruz.

İmzalayanlar: Yossef PAPO, Sam. DANON, Elia CANÉTİ, vd."

1972 Ocak'ında, Konstantinopol'un üç tarafsız gazetesi, *Le Courrier d'Orient*, *Levant Times* ve *Levant-Hérald* tarafından yayınlanmış olan bilgiler çerçevesinde olaylar şöyledir.

1872 senesinin başında Edirne Meriç, Tunca ve Arda nehirlerinin taşmasıyla o denli su baskınına uğradı ki, kentin tüm al-

1. Bkz. "*Stamboul*" gazetesi, 1 mart 1870.

çak bölgeleri tamamen su altında kaldı. Bu sıralarda, otuzbeş kırk yaşlarında ve herkes tarafından deli olduğu bilinen bir Ermeni, dindaşlarının bazılarının da tanıklık ettikleri gibi, sulara kapılarak boğuldu. Bazı nüfuzlu Ermeniler'in şikâyetleri üzerine aramalar başladı. Görevlilerin işgüzarlığı o derecedeydi ki, *Katalona, Pouille* ve *Aşkenazi* sinagogları didik didik edildi. Suç izleri bulmak için kutsal eşyalar bile didiklendi. Valinin adı İrfan Paşa idi. Cemaatin saygın Musevileri onun huzuruna çıktılar ve imparatorluk fermanını onun gözlerinin önüne koyarak, "Yüce Hükümdarımızın bizim için çıkartmış olduğu ve bu tür suçlamalara inanılmasını yasaklayan şu fermanı okuyunuz" dediler. Vali, hör gören bir tavırla, "Okumama gerek yok, içinde ne yazılı olduğunu iliyorum" diye yanıtladı. Bu olay Edirne'deki Musevilerin pek çok hakaretlere uğramalarına yolaçtı. Konstantinopol'un büyük hahamına girişimleri sonucunda, Büyük Vezirin bu konuda verdiği talimatlar, Valinin taraf'girliği nedeniyle, hiçbir olumlu sonuç sağlamadı.[1]

İZMİR'DEKİ OLAYLAR

İzmir Musevileri, 1872 senesinin Nisan, Mayıs ve Haziran aylarında gerçek bir işkence çektiler. Çatışmalar her zamanki gibi genç bir Rum'un kaybolmasıyla başladı (15 Nisan). Kayıp çocuk denizde boğulmuştu ve dalgalar da cesedini kıyıya sürüklemişti. Halkın saflığından yararlanıp infial uyandırmak amacıyla, birkaç Rum kurbanın kafasını kırarak beynini çıkarmayı düşündüler. Bunu yaptıktan sonra cesedi otopsi yapılması için doktora gösterdiler. Yapılan otopside yalnızca kurbanın kanının alınmış olduğuna ilişkin belirtinin bulunmaması bir yana, kafasının kırılması (beyninin çıkarılması) olayının kurbanın cesedinin bulunmasından sonra yapılmış olduğu belirlendi.

Özellikle, belirtilmiş olan önyargının köksalmış olduğu aşağı tabakadan Rumlar doktorların ifadesine inanmadılar ve anlatılamaz taşkınlıklar yapmaya başladılar. Fanatik çeteler ellerinde bıçaklarla Musevi semtine saldırdılar. Zavallı Yahudiler üç ay dehşet içinde yaşadılar. Rumlar bir fırsatını bularak Musevi pazarın-

1. *Israelite* Gazetesi, 1246. sayı.

da yangın çıkardılar ve altmış tane bina alevlerin kurbanı oldu. Vali Hamdi Paşa, tüm bu olaylar sırasında büyük bir zayıflık sergiledi. Babiâli, düzeni tekrar kurmak için, İmparatorluk komiseri ünvanıyla Konstantinopol'dan Sadık Paşa'yı göndermek zorunda kaldı.

Bu olaylar Çiğli, Çeşme, Urla ve Marmara Adası'na da sıçradı. Buralarda da Museviler halk fanatizminin kurbanı oldular. Musevilerin mağduriyetine son verilmesi için yabancı güçlerin İzmir'deki temsilcileri, özellikle de Avusturya temsilcisi Scherzer, müdahale ettiler.

Bu şahsiyetler hem Yahudiler'e yardımlarda bulundular, hem de sayıları kırka yakın olan suçluların tutuklanmasını sağladılar. Mahkemeler sanıklar hakkında şu kararı verdiler:[1]

Aleksi ve Dimitri adındakilerin birincisi on sene, ikincisi de yedi sene zorunlu çalışmaya mahkûm edildi; bunlar ağır hapis cezalarını Kıbrıs kalesinde çekeceklerdi. Yorgi ve hamal Lucas, sırasıyla beş ay ve üç ay kürek cezasına mahkûm edildiler ve her birine 1.100 kuruş para cezası verildi. Nihayet, diğer otuzaltı suçlu da suçlarının derecesine göre çeşitli cezalara çarptırıldılar.

MARMARA ADASI'NDAKİ OLAYLAR

Marmara Adası'ndaki Yahudi topluluğu, 1872 senesinde, çok kasıtlı bir olayla rahatsız edildi.

4 Mayıs günü Konstantinopol'daki bir rum gazetesi, *Byzantis*, Marmara Adası'ndan bir kayık ile gizlice gönderilmiş olan bir haberi yayınladı. Bu haberdeki olay şuydu:

Mayıs ayının bir pazar akşamı on yaşındaki bir Hıristiyan çocuğunun kaybolduğu haberi Canee'de (bkl.) yayıldı. Bunun üzerine, Rum topluluğu Musevilerin sokağını basarak, özellikle Jacob Dalmedigo'nun ve Vitta Cohen'in evlerine girdi. Bu kentteki Fransa Konsolosu Patrimonio'nun ve polisin araya girmesiyle gece boyunca sükûnet sağlandı. Ancak, tüm adada araştırmalar sürdürüldü. Ertesi gün, çocuğun kente iki saat uzaklıktaki bir kasaba olan Şirukuri'de, canlı olarak bulunmuş olduğu

1. *"El Nacional"* gazetesi, Ekim 1873.

öğrenildi. Çocuk, söz konusu skandala yol açmak amacıyla, annesi tarafından orada saklı tutulmuştu. Kentteki hatırı sayılır kişilerce imzalanan bir dilekçenin verilmesinden sonra kırk Rum tutuklanarak yargı önüne çıkarıldı.

İZMİR

İngiltere Konsolosunun talebi üzerine bir İngiliz firkateyninin, gerektiğinde yardımcı olmak üzere, kentin önünde iki ay süreyle (Mart ve Nisan aylarında) kalması sayesinde İzmir halkı geçen seneki karışıklıkları yaşamadı. Ayrıca, yine, yeni bir suçlamayla ilişkili emareler belirince valilik, Rum Metropoliteni'ne, yandaşlarını herhangi bir Yahudi'ye saldıranın tutuklanarak acımasızca polise teslim edileceği hususunda uyarmasının istenildiği, sert bir bildiri gönderdi.[1]

1874

1873 senesini rahat geçiren Konstantinopol ve İzmir[2], 1874'de yine aynı suçlamaya sahne oldular.

Yahudi Paskalyasının, yalnızca hiçbir kötü olay olmadan değil, aynı zamanda oldukça mutlu bir şekilde de geçmesine karşın, 1874 Haziran'ında, Rumlar'ın yoğun olarak bulundukları bir semt olan, *Fener*'de geleneksel suçlama tekrar gündeme[3] getirildi.

Rum gazetesi *Typos*[4] bu suçlamanın sözcülüğünü yaptı. Bu Yahudi-karşıtı yayın organında yer alan haber şöyleydi:

BALAT'TA TÜYLER ÜRPERTİCİ CİNAYET[5]

"Dün Balat sokağından geçerken, Bulgar Kilisesi San-Stefan'ın yakınında, bir Hıristiyan evinin etrafındaki kalabalığı görünce durmak zorunda kaldık. Merak içinde kalarak, ne olup

1. *El Nacional*, Mayıs 1873.
2. Sözkonusu olan daha çok İzmir civarlarıdır.
3. Bkz. *Levant-Times (Stamboul)*, 27 Mart 1874.
4. Bu nüsha yokolmuştur.
5. Olay Balat ile Fener semtlerinin arasında olmuştur.

bittiğini oradakilere sorduğumuzda, denizden sekiz yaşındaki, Antoine adlı, bir Rum çocuğunun cesedinin çıkarılmış olduğunu öğrendik. Ceset Haliç'in kıyısında, Yahudi evleriyle Bulgar Kilisesi arasında kalan kısımda, bulunmuştu. Söylenenlerin doğruluğundan emin olmak için çocuğun cesedinin bulunduğu eve girip durumu görmek istedik. Vahşi bir insanın aklına gelebilecek en büyük işkencelere maruz kalarak henüz birkaç saat önce can vermiş olan bir çocuğun, bir masanın üzerine yatırılmış, çıplak hazin görüntüsü ile karşılaşınca ne kadar şaşırdık! Şakaklarından kanların akmış olduğunu gördük. Elleri ve ayakları tamamen delik deşik edilmişti, ellerinin tırnakları koparılmıştı; dili kesilmişti ve gözlerinden biri çıkarılmıştı. Öyle ki, bu çocuk adeta Polinezya yamyamlarınınkine benzer bir vahşetin kurbanı olmuştu.

Bahtsız ana, olayın bir cinayet olup olmadığının belirlenmesi ve şayet cinayet ise suçlunun yakalanması için polis müdürünün bir tıbbî inceleme yaptırmasını istemiştir. Pazar gününden beri kayıp olan çocuğun cesedinin suyun yüzünde bulunmuş olmasına rağmen, yapılan incelemelerde kurbanda suda boğulmuş olanlarda görülen türden hiçbir belirtiye rastlanılmamıştır. Polis bu olayda çok çaba sarfetmektedir; çok kuşkulu görünen birkaç kişi tutuklanmıştır.

Yazımız baskıya girmek üzereyken bize gelen bir haberde Karatedori, Zografos, Mavroyani ve Naum adlı doktorların yapmış oldukları incelemelerden çocuğun suda boğulmuş olduğu kanaatine varmış oldukları bildirilmektedir. Silahlı kuvvetler düzeni korumak için görev başındadırlar."

Konstantinopol'daki Fransız ve İngiliz basını, özellikle *Levan Hérald* (1874 Temmuz'undaki 6. sayısı) -*Typhos*'un varsayımlarını saçma bulup, bunların rum topluluğunun önyargılarından kaynaklandığını ifade ederek- bu öyküye, daha doğrusu bu katliam kışkırtıcılığına karşıt olan bir tutum takınmışlardır.

İngiliz yayın organına ve genel kanaate göre, çocuk, İzak Mizrahi adlı bir Yahudi kuyumcunun evinin yakınında oynarken, kaza ile suya düşmüştür.

İmparatorluk hükümetinin Karatedori Paşa, Mavroyeni Pa-

şa, Zograf Paşa ve Naum Michailides adlı doktorların o denli bilimsel ve dürüst raporlarını olsun, polisin resmi raporunu olsun, başkentin tüm gazetelerinde yayınlattırmış olmasına rağmen; doktor Zograf Paşa'nın *Neologos* gazetesinde[1] yayınlanan olumlu açıklamasına rağmen; Rum topluluğu başkentin birçok semtinde Pera'da, Galata'da, Fener'de, Hasköy'de ve Boğaz'ın kenar mahallelerinde dindaşlarımıza kinini kustu. Polis Müdürü Hüsnü Paşa emniyet görevlilerini günlerce Yahudi semtlerinin civarında tuttu. Bu sahneler bir buçuk ay boyunca sürekli yinelendi. Musevi topluluğunun ileri gelenlerinin imparatorluk hükümeti nezdindeki girişimleri olmasaydı bu olaylar çok daha uzun süre devam ederdi. Büyük haham Moşe Halevy ve İsaie Aşkenazi, Abr. Romano, Moşe Behar İbaim ve Leon Farhi beylerden oluşan bir heyet, sırasıyla, Büyük Vezir'e, Şeyhül-İslâm'a, Papalık Patrikliğine ve Diyanet İşleri Bakanlığı'na gittiler. *Musevi Birliği*'nin temsilcisi Veneziani bu üzücü olaylar sırasında özverilerini esirgemedi. Musevi topluluğu adına *Typos* gazetesinin sorumlu müdürüne karşı dava açan da o oldu.[2]

Zamanın gazeteleri herhangi bir Rum'un bir Yahudi'ye en ufak bir hakarette bulunduğunda 220 kuruş para cezasına çarptırıldığını ve on iki saat gözaltında tutulduğunu belirtmektedirler. Ağır hakaret durumunda ise suçlu merkez hapishanesini boyluyordu.

Balat'taki tüyler ürpertici cinayet konusunda, son olarak, mahkemenin *Typos* gazetesinin müdürünü altı ay hapise mahkûm ettiğini ve gazetesinin de altı ay yayından men edilmiş olduğunu belirtelim[3].

İZMİR'DEKİ OLAYLAR

1874 Temmuz'unda, İzmir civarındaki iki yerde, Manisa'da ve Karataş'ta, birkaç gün arayla, Yahudiler'in çocuk kaçırdıkları-

1. *"Le Neoegos"*, Konstantinopl'de çıkan Rum gazetesi, 11 Temmuz 1874 tarihli nüshası.
2. *El Nacional*, 310. sayısı.
3. *A.g.e.*, s. 362.

na ilişkin yaygaralar başladı. Manisa'da kaybolmuş olan çocuk Müslümandı. Rumlar ve Ermeniler Türkler'le birleşerek vahşi hayvanlara saldırır gibi Yahudiler'e saldırdılar. Kurbanın cesedi bulunduğunda uydurma bir Rum doktor kurbanın kanının alınmış olduğunu ifade etti. İzmir Valisi Hamdi Paşa, doktorluk diploması bile bulunmayan yaygaracıyı hapse attırdı.[1]

23 Temmuz'da, İzmir'in banliyölerinden Karataş'ta, Maltalı bir kadın çocuğunu kaçırmış olduklarını öne sürerek sandalcıları ve balıkçıları Yahudiler'e karşı ayaklandırdı. Kadının evinde yapılan bir aramada annesi tarafından bir sandığın içine kapatılmış olan çocuk, gayet sağlıklı bir durumda bulundu.[2]

1875

İZMİR'DEKİ OLAYLAR

1875 senesinde, yine İzmir'in taşrasında, dindaşlarımız bir Hıristiyan çocuğunu kaçırmış olmakla suçlandılar. Yaygara, bu kez, Melas'ta (bkl.) koptu; bununla ilişkili haberleri *La Espéranza* gazetesinden öğreniyoruz.[3] Bir Yahudi okulunun öğrencilerine ve öğretmenlerine saldırılarda bulunuldu, sinagogdaki kutsal eşyalar kırılıp döküldü, parçalandı, üzerlerine tükürüldü. Alışılmış tüm saldırılar yapıldı. Birkaç gün sonra, kayıp çocuk bulundu ve suçlular cezalandırıldı.

HALEP'TEKİ OLAYLAR

Üç buçuk asırdan beri Osmanlı egemenliği altında yaşayan Halep kentinde, ilk kez, 29 Nisan 1875 tarihinde (paskalyanın ertesi günü) bu uğursuz kan alma iftirası sergilendi. Söz konusu günün gecesi, bu kentteki bir Ermeni güruhu, kırk jandarma ile bir subayın eşliğinde, *"çocuğumuzu geri verin, yoksa Yahudiler'in sonu çok kötü olacak!"* diye bağırarak büyük haham'ın evi-

1. *El Nacional,* sayı 318.
2. *A.g.e.*, s. 322.
3. *"La Esperanza"*, İzmir'de çıkan Musevi gazetesi.

ni bastılar. Jandarmalar ve Ermeniler evin tüm odalarına girdiler, dolapları ve sandıkları kırdılar, bodrumdan tavan arasına kadar her yeri alt üst ettiler.

Aynı gece, Museviler dindaşlarından birinin, Avusturya ve Almanya'nın Halep Konsolosu Picciotto'nun, evinde toplandılar. Valiye verilmek üzere bir dilekçe hazırladılar. Bu dilekçede, Damas olayı vesilesiyle çıkarılmış olan 1840 fermanı hatırlatılıyor ve bu durumda kendisine düşen görevin ne olması gerektiği belirtiliyordu. Rastlantı sonucu olarak, kayıp çocuk, Halep'e on günlük mesafedeki Kalez kasabasında *sağlıklı* olarak bulundu.

Yahudiler'in suçsuzluğunun ortaya çıkması üzerine, birçok Ermeni hapse atıldı, ve suçlulardan üçü Konstantinopol mahkemelerinde yargılanarak ağır hapis cezalarına çarptırıldılar.[1]

SONUÇ

Sultan Aziz'in hükümdarlığı döneminde Yahudiler'e karşı yöneltilmiş olan suçlamaların öyküsü burada sona eriyor

Onaltı kez iftiraya maruz kalan, onaltı kez adalet tarafından aklanan Yahudiler bu kötü günlerde İspanya'daki engizisyonu hiç de aratmayacak türden işkencelere maruz kaldılar. İmparatorluk hükümetleri onları korumamış olsaydı, dindaşlarımızın başlarına neler gelirdi? Tek bir Yahudi canlı kalır mıydı? Bundan kuşku duyulabilir.

Ve buna rağmen, Doğu Hıristiyanları Musevilerin kanı asla kullanmadıklarına, hele de *azyme* ekmeklerinin yapımında insan kanını hiç mi hiç kullanmadıklarına hâlâ daha hiç inanmamaktadırlar. Bu önyargı Doğu Hıristiyanlarında, ya da daha açıkçası Ortodoks kilisesinin Hıristiyanlarında, varlığını hâlâ sürdürmektedir.

ÇEŞİTLİ AFETLER-KOLERA SALGINLARI -YANGINLAR

1865

19. yüzyılın başlangıcına gelindiğinde, Asya kolerası Konstantinopol'u üç kez ziyaret etmişti. Dördüncü kez olarak da,

1. *El Nacional*, 547 no'lu sayı.

1865 senesinde baş gösterdi. Her zamanki gibi, salgını getirenler Mekke'den dönen Müslüman hacılar oldular.

Kolera hemencecik tüm Osmanlı İmparatorluğu'na yayıldı: Konstantinopol'da Edirne'de, Filibe'de, Tuna'nın iki kanadında tüm Balkan bölgelerinde, Anadolu'da ve Kuşadası'nda, İzmir'de, Beyrut'ta, Yafa'da, Halep'te, Girit'te, Rodos'ta, Diyarbakır'da, vd. kolera salgını çıktı. Her yerde, tüm kentlerde Yahudi toplulukları bu salgından çok zarar gördüler. Bu felâketten yalnızca Selanik kurtuldu.

Konstantinopol'da kolera salgını iki ay sürdü (15 Temmuz'dan Eylül'ün ortasına dek).

Bu acımasız felâket istinasız tüm Yahudi semtlerini (*Hasköy, Balat, Cibali, Aksaray, Kuzguncuk, Ortaköy, Galata*, vd.) silip süpürdü. İstanbul'un başlıca pazarları hükümetin emriyle kapatılmıştı; zira gelip geçenler hastalığın etkisiyle sık sık aniden yere düşüyorlar ve sokaklar cesetlerle doluyordu.

En çok afete uğrayan ve dolayısıyla, yüreklerin en çok yandığı yer başkentteki Musevilerin üçte ikisinin bulunduğu Hasköy oldu. Hahamların emriyle Hasköy'de sinagoglar sabaha dek açık kaldı ve Tanrının bu afete uğramış olan Musevilere yardım etmesi için yüksek sesle bağırarak dualar *(sélihoth)* okundu.[1]

Tüm sinagoglardan kutsal borunun *(schoffar)* sesi yükselmiyordu; yaşlılar ve genç müminler haftada iki gün oruç tutuyorlardı ve tüm sıddıklar her tür çileye giriyorlardı.[2]

Bir çok Yahudi grupları, hahamların önderliğinde, mezarlıklara gidiyor ve orada mezarların üzerinde yuvarlanarak Tanrıdan merhamet dileniyorlardı.

Tanrının himayesini elde etmek için topluluk eski bir âdete bile başvurdu: Bir inek kurban etti ve seremoni bir mezar taşının üzerinde cereyan etti.

Birkaç gün sonra, daha da garip bir sahne cereyan etti.

Dindaşlarımızın arasında yaygın olan bir halk inanışına uygun olarak ve Kudüs'teki bir kutsal hahamın önerisi uyarınca,

1. Kiliselerde ve camilerde de dualar ediliyordu.
2. *Journal Israélite*, s. 343, 346 ve 347 Bu ayrıntıların birkaçını görgü tanıklarıyla anlattırdık.

şayet mezarlıkta bir evlenme töreni yapılırsa -acayip bir kontrast!- afet duraklayacaktı.

Dolayısıyla, çok yoksul bir genç kız arandı ve çok geçmeden de bulundu. Genç kız istesin ya da istemesin bu çılgınca fikrin uygulanmasına alet olmaya razı edildi. Kızın çeyizini hazırlamaya yetecek kadar para toplandı. Yeni çift, binlerce kişinin ve bir müzisyen grubunun eşliğinde -acayip bir şamata içinde!-, mezarlığa geldi. Ve orada, mezar taşlarının ve yarım yamalak kapatılmış çukurların ortasında düğün merasimi yapıldı.[1]

Bu seremoniden umulan sonuçların elde edilip edilmediğinden kuşku duyulabilir.

Yadsınamayacak olan bir şey varsa, o da İmparatorluk Hükümetinin felâketle mücadele etmek için en sıkı önlemleri almış olduğudur. Özellikle Yahudilerin arasındaki kolera kurbanlarının eşyaları Hasköy'ün tepelerinde, *Okmeydanı*'nda yaktırılarak yok edildi.

Hükümet askerî hastaneleri halkın hizmetine tahsis etti ve bedava doktorlar sağladı. Üstelik, tüm topluluklara paraca yardımda bulundu. Bir süre önce Konstantinopol'a gelmiş olan Mısır Hidivi İsmail Paşa, diğer gayrı müslim topluluklarına yaptığı gibi, büyük hahamlığa da 15.000 kuruş para bağışında bulundu.

Ancak, bu salgın süresince özellikle belirtilmesi gereken bir şey varsa, o da, binlerce zavallıyı ölümden kurtarmış olan, Yahudi yardımseverliğidir.

Doğu Musevilerinin tarihinde, bu kolera salgını süresince, kardeşleri için maddî ve manevî fedakârlıklarda bulunmuş olanların adlarından söz edilmesi gerekir.

Zira, afet halkta öylesine bir panik yaratmıştı ki, ne zaman evlerin birinde bir kolera belirtisi ortaya çıksa insanlar çılgına dönmüş gibi kentin dışına kaçıyorlardı. Bu kaçan kurtulur mantığı zavallı halkta yalnızca büyük bir moral çöküntüsüne yol açmakla kalmıyor, fakat çoğunluğu ancak sadakalarla yaşayabilen zavallıları tüm yaşam kaynaklarından yoksun bırakıyordu. Bere-

1. Bugün hâlâ bu acayip seremoninin bir yığın tanığı vardır. Kaldı ki, söz konusu çift halen Hasköy'de yaşamaktadır.

ket versin ki, tüm tehlikeleri göze alarak, bunlara yalnızca sadaka ve ilaç dağıtmakla kalmayıp iyi kötü bakımlarını da yapan ve cenaze taşıyıcılığı, ölü gömücülüğü işlerini de yerine getiren iyi kalpli insanlar da vardı.

Bu muhterem ve sadık insanlar arasında öncelikle Camondo ailesini (Abraham Camondo), Emmanuel P. Veneziani'yi ve cemaatin muhterem papazı Rav Yakir Guéron'u saymak gerekir.

İzmir'de, zengin Musevi ailelerinin bulunduğu *Bornova* kasabasına çekilmiş olan büyük haham Abraham Palacci, kolera kurbanı olan ailelere yardım için, yaklaşık *bin lira* toplamayı başardı. Bu yardımseverlerin arasında en cömert davranan *Yakov Ben Gabai* adlı Museviydi.

Zamanın belgelerinin, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Musevilerden kolera salgını sırasında ölenlerin sayısına ilişkin olarak hiçbir bilgi içermemesi esef verici bir husustur.[1]

1865 Eylül'ünün sonunda, R. Yakir Guéron çeşitli cemaatlerin, İmparatorluk Hükümetinin din ve mezhep ayrımı gözetmeksizin tüm topluluklara yapmış olduğu sayısız yardımlardan dolayı, Sultan Aziz'e minnetlerini sunmak için bir araya gelmiş olan önderlerinden oluşan heyetin içinde yer aldı.

Bu aynı sene içinde, kolera salgını sırasında çıkan iki müthiş yangın sonunda Konstantinopol'daki iki Musevi semti yanıp kül oldu. Bu yangınlar bugün bile hâlâ hatırlanırlar ve Musevilerin yaşamlarında bir dönüm noktası oluşturmuşlardır.

Balat (25 Ağustos 1865) ve Ortaköy (3 Eylül) yangınlarından söz ediyoruz.

Balat felâketi, mucize sonucu koleradan kurtulmuş olan 1.500 bahtsızı sokağa döktü. Ortaköy yangını da aynı şekilde Musevilere büyük kayıplar verdirdi.

Bölge Komitesinin başkanı Kont Abraham de Camondo, bu vesileyle, özellikle Avrupalı iyilikseverlerin katkılarıyla, 29.000 frank topladı ve para bu iki yangından mağdur olmuş olanların arasında paylaştırıldı. (*Journal Isr.*, Eylül-Ekim 1865.)

1. Kudüs'te, kolera 301 Musevinin ölümüne yol açtı (*Traités de la Porte, par le baron J. de Testa, III. cilt*, s. 638).

1871

Sultan Aziz'in hükümdarlığı sırasında Konstantinopol'da ikinci kez kolera salgını çıktı (1871). Afet yaklaşık üç ay sürdü (Ekim, Kasım, Aralık). En çok zarara, bilindiği üzere sakinlerinin hemen tamamını Musevilerin oluşturduğu Hasköy'de yol açtı. Bu semtteki evlerin çoğuna hastalık bulaşmış olduğu için, hükümet tarafından *Okmeydanı*'nda kurulmuş olan çadırlara nakledildiler.

Hasköy semti denizden ve karadan bir askerî kordon içine alındı: Hükümet salgının yayılmasını önlemek için önlem almıştı.

Koleranın yıkımlarına bir süre sonra ortaya çıkan sefalet de eklendi. Zira, belirtmiş olduğumuz üzere, varoşun kent ile olan bağlantısı kesilmişti. Şayet, hükümet salgın süresince her gün ekmek, pirinç, et, yağ, soğan ve tuz içeren gıda yardımında bulunmasaydı oniki bin felâketzede Hasköy'de açlıktan ölecekti. (Ekim-Kasım 1871.)

Doktorların çadırlarda tifüs ve başka hastalıkların ortaya çıktığını belirlemelerinin üzerine, polis, en azından iki vakanın ortayı çıkmış olduğu aileleri çadırlardan çıkarıp *Rami-Çiftlik* kışlasına nakletti.[1]

Kışlanın yöneticisi tarafından *Sağlık Komisyonuna* gönderilen raporlarda buraya gönderilmiş olan ailelerin fevkalâde sağlıklı oldukları belirtildi. Hükümetin iyi bakımına ilâveten, büyük hahamlık da bu dindaşlarımıza kahve, şeker, tütün, mum ve kibrit göndererek rahat etmelerini sağladı. Dinsel hizmet olarak da, büyük hahamlık, *Rami* kışlasına sığınmış olanlara İnciller, ayin yönetecek bir papaz, sünnetçi, vb., gönderdi.

Başkentteki zengin Museviler, 1865 salgını sırasında olduğu gibi, bu kez de felâketzede kardeşlerine yardımcı oldular. Nitekim, bunlardan *Samuel Molho*, bir gün, kendi payına, felâketzedelere 500 okka ekmek, 200 okka et, 300 okka pirinç ve 3.000 kuruş dağıttı.

Ayrıca, Ekim ayının ilk yarısı içinde, *Yéhazkel Efendi Gabaî* ile haham *Chabetay Fresco*'nun başkanlığında bir *yardım komisyonu* kuruldu.

1. Bu kışla Eyüp semtine bakan tepenin üzerindedir.

Taşra kentlerinin kolera salgınına yakalanmamış olduğu düşünülebilir; en azından, *Journal Israélite*'de bu konuda herhangi bir haber yoktur..

1872

Kaymakam *Moşe Halevy*'nin atanmasından iki ay sonra, 7 Ağustos 1872'de, çıkan müthiş bir yangın *Kuzguncuk* semtini yakıp yıktı. Bir kuzey rüzgarının güçlendirdiği yangın yedi saat sürdü ve Rum ve Ermenilere ait olan binaları ve Musevilerin oturduğu (145'i de Musevilere ait olan) 196 binayı yakıp küle çevirdi. Bu binaların 56'sı mağaza, ikisi sinagog ve ikisi de okuldu.

Yaklaşık olarak 1.740 kişilik bir nüfus oluşturan *435 aile* bir gün içinde kendilerini küllerin ortasında buldu. Kurtarabildikleri çok az eşya, yangından sıçrayarak her taraftan yağan yanar parçaların, kıvılcımların etkisiyle yanarak duman yığını haline geldi. Uğranılan felâket yetmiyormuş gibi, yangından birkaç gün sonra, Konstantinopol'u yağmur seli bastı. Bu 1.740 kişinin içinde bulunmuş oldukları hazin tabloyu tamamlamak için, kadınların çoğunun sokaklarda yattıklarını, birçok hastanın üzerinde örtü bile bulunmadığını ve nihayet bu felaketzedelerin açlıktan ölme sınırına gelmiş olduklarını belirtmemiz yeterli olacaktır.

Bunların yardımına ilk gelen İmparatorluk Hükümeti oldu: Büyük Vezir *Mehmet Paşa* zavallılara çadırlar gönderdi ve günlük ekmek istihkakı çıkardı.

Bir süre sonra, başkentin önde gelen Yahudileri, *Samuel Molho, Auguste de Castro* ve *Baruh Kohen*'den oluşan, bir Yardım Komitesi kurdular.

Bölgesel Musevi Yardımlaşma Komitesi'nin üyeleri, toplanacak paraları beklerken, kendi aralarında para topladılar ve yangın felâketzedelerinin ilk gereksinimlerini karşıladılar.

Yardım Komitesi, 1872 Eylül'ünün sonunda, 750 lira (yaklaşık 17.000 frank) toplamayı başardı.

OSMANLI İMPARATORLUĞU DAHİLİNDE FAALİYET GÖSTERMİŞ OLAN MUSEVİ GAZETELERİNİN KRONOLOJİSİ

1846 *Chaaré Mizrah ô Puerta del Oriente*,[1] "Doğu'nun Kapısı" İzmir. Redaktör: R. Pincherle. Haham yazısıyla çıkan, İspanyol Yahudileri'ne ait, gazete.[2]

1853 *Or Israél ë la Luz de Israél*, "İsrail'in Nuru" Konstantinopol. Redaktör: Léon Haym de Castro. İspanyol Yahudisi gazetesi.

1860 *Journal Israélite. Konstantinopol.* Yayın Müdürü: Yéhazkel Gabaï. Önceleri haftada bir kez, sonraları haftada üç kez çıkan İspanyol Yahudisi gazetesi.

1864 *Ha Lébanon*, "Lübnan" Kudüs. Yayın Müdürlüğü: Anonim. İbrani gazetesi.

1865 *El-Lunar*. "Ay Işığı". Selanik. Y. Müd.: Juda Nehama. İspanyol Yahudisi gazetesi.

1867 *Sefath Emet o El Lusero*, "Hakiki Söz ya da Nur". Konstantinopol. Y. M.: Moiz Elie. İspanyol Yahudisi gazetesi.

1867 *Charkie*, "Şark" Konstantinopol. Y. M.: Anonim. Türk dilinde, fakat İbrani karakterleriyle çıkan gazete.

1869 *Selanik* .Y.M.: Anonim. İspanyol Yahudicesi, Türkçe, Rumca ve Bulgarca olarak, dört dilde çıkan gazete.

1871 *El Nacional*. Konstantinopol. Sahibi: Marco Mayorkas. Y. M.: Sırasıyla, Moiz Dal Medico, David Fresco, vd.

1871 *El Tempio*, "Zaman" Konstantinopol. Sahibi: İzak H. Carmona. Y. M.: Sırasıyla, Mercardo Fresco, Sami Alkabez ve David Fresco. İsp. Yahudisi gazetesi.

1 Osmanlılar'da yayınlanan ilk Fransız gazetesi *Le Courrier d'Orient* (Şark Kuryesi) İzmir'de çıktı. Kurucusu Blacque adlı bir Fransız'dır.

2 Doğu'da çıkan tüm Musevi gazeteleri haham karakterleriyle basılmıştır. Yalnızca İbrani gazeteleri kare (dört köşeli) karakterle basılmıştır.

1871 *El Progresso*, "İlerleme" Konstantinopol. Y. M.: Behar M. Molho. İsp. Yahudisi gazetesi.

1871 *Habatzeleth*, "Gül" Kudüs. Y. M.: Israel Dol Framken. Bir Aşkenazi tarafından yönetilen İbranice gazete.

1872 *El Telegraphe*, daha sonra El Telegrafo oldu. Konstantinopol. Sahibi Marco Mayorkas. Y. Müd.: David Freisco, daha sonraları, Moiz Dalmedico ve İzak Gabai. *le National*'ın yerini alan İsp.Yahudisi gazetesi.

1872 , *Zeman*, "Zaman" Konstantinopol. Y.M.: Anonim. Türk dilinde ve İbrani karakterleriyle çıkan bir gazete.

1874 *Le Esperanza*, daha sonra, La Buena Esperanza. İzmir. Y.M.: Aaron de Joseph Hazan. İsp. Yahudisi gazetesi.

1875 *La Epoca*, "Devir". Selânik. Y. M.: Saadi ha-Levy. İsp. Yahudisi gazetesi.

1876 *Djeridie-Terdjoume*, "Tercüme Gazetesi". Konstantinopol. Y. M.: Nissim Niego. Türkçe olarak ve haham karakterleriyle çıkan Musevi gazetesi.

1882 *Carmi*, Edirne. Y. M.: Baruch Mizrahi. İsp. Yahudicesi tercümesiyle İbrani gazetesi.

1884-*La Verdad*, "Hakikat" İzmir. Y. M.: Behor Ben Guiat, Da Ben Ezra ve Raphael Cori. Kare (dört köşeli) karakterli İsp. Yahudisi gazetesi.

1885 *El Radio de Lut*, "Işın" Konstantinopol.Y.M.:Vic Levy. Haftalık bilimsel ve edebî dergi.

1886 - *El Amigo de la Familla*, "Ailenin Dostu". Konstantinopol. Y. M.: David Fresco ve Moiz Dal Medico. Haftalık tarihsel, coğrafî ve edebî dergi.

1888 - *El Instructor*. Y. M.: David Fresco. Haftalık tarihsel, coğrafi, bilimsel ve edebî dergi.

1888 *Yossef Daath o el Progresso*, "İlerleme". Edirne. Y. M.: A. Danon. Doğu Musevilerinin tarihiyle ilişkili yazıların yayınlandığı İbrani ve İsp. Yahudisi dergisi.

1889 - *Oustad*. İzmir. Y. M.: Moiz Fresco. haham karakterleriyle Türkçe olarak çıkan gazete.1891'de yayını durdu.

1890 - *Le Nouvelliste*. İzmir. Y. M.: Leon Tedeshi. Fransızca olarak çıkan Musevi gazetesi. Sonraları İsp. Yahudicesiyle çıkmıştır.

Bu saymış olduğumuz gazetelerden başka, Viyana'daki İspanyol Yahudisi kolonisi de, 1864 senesinden itibaren, okuyucularını Balkan yarımadası halklarının, özellikle de Bulgarlar'ın oluşturduğu, çeşitli gazeteler çıkarmıştır. Bu gazeteler de İspanyol Yahudice'siyle yazılmış ve haham karakterleriyle basılmışlardır. Bunları şöyle sıralayabiliriz:

1856 *El Dragoman*. Viyana, Y.M.: Joseph Calvo. İbrani karakterleriyle çıkan İsp. Yahudisi gazetesi.

1866 - *El Nacional* .Viyana. Y. M.:Josef Kalwo. İsp. Yahudisi gazetesi.

1867 *Risi Bisi*. Viyana. Y. M.: Joseph Calvo. Mizahlı İsp. Yahudisi gazetesi.

1870 - *El Correo de Viena*. "Viyana Kuryesi" Viyana. Y. M.: Adolfo Zemlinski. İsp. Yahudisi gazetesi.

1877 (?) *Illustra Guerta de Hestoria*, "Tarihin Bahçesi". Viyana. Y. M.: A. Semo. Tarihsel ve edebî İsp. Yahudisi gazetesi

La Politica. Viyana. Y. M.: Adolfo de Zemlinsky. Yahudi gazetesi.

Romanya'daki İspanyol Yahudileri de bir gazete çıkarıyorlardı. Bu gazete, iki sene süren yayın yaşamı boyunca, 1878 Türk-Rus savaşından sonra Romanya'ya sığınmış olan Eski Zağra'lı bir İspanyol hahamı tarafından yönetildi. O zaman dek, latin harfleriyle basılan ilk İspanyol Yahudisi gazetesiydi. Gazetenin yeterince muğlak olan ismi şöyleydi: *El Lusero de la Paciencia*, "Sabırın Işığı". Turnu-Severin (Romanya). Redaktör: Elia M. Crespin. 1886'da yayın yaşamına başlamış olan İspanyol Yahudisi gazetesi.

EK III
Türkiye'de Antisemitizm

*Neşe Ozan**

Kamuoyunda yaygın olan görüşe göre ırkçılık gibi, onun bir tezahürü olan antisemitizm de Türkiye'de yoktur; hiç olmamıştır. Bunu söylerken ölçü eğer Yahudileri gaz odalarına göndermemek, sabun yapmaya kalkışmamak ise, doğrudur; Türkiye Yahudileri bütün bunları yaşamadı. Buna hep birlikte sevinelim. Ancak "gaz odalarına gönderilmeyenler" bu ülkede sanıldığı gibi pek de toz pembe günler yaşamadı. 1920'lerde nüfusu 200 bin olan bir cemaatten, bugün geriye 25 bin kişi kadar kaldıysa, bunun nedenlerini irdelemek zorundayız. Stella Ovadia'nın sözleriyle *"Resmi tarihle yetinmek, arkasını araştırmamak egemen olanlarla hayırlı olmayan bir iş için işbirliği etmektir. Türkiye'nin %99'u Müslüman diye söze başlayanlar bu duruma zaman içinde nasıl ulaşıldığını bilmek ya da öğrenmek, araştırmak ve duyurmakla yükümlüdürler."*[1]

Yahudiler Cumhuriyetle birlikte başlayan ulus-devlet kurma sürecinde izlenen Türkleştirme politikasının doğrudan hedeflerinden biri oldular. Bu politikanın benimsettirilmesi ise, hükümetlerin tezgahlanmasına şu veya bu ölçüde bulaştığı antisemit kampanyalar atmosferinde ve fiili saldırılara varan girişimlerle gerçekleşti. Ulus-devlet kurma sürecinde Türk milliyetçiliği, genel olarak Müslüman olmayan azınlıkları, bir imparatorluğun yıkılmasının baş müsebbip-

---

* İnsan Hakları Derneği İstanbul Şubesi Irkçılık ve Ayrımcılığa Karşı Komisyon üyesi. Bu metin 26 Aralık 1998 tarihinde İnsan Hakları Derneği Genel Merkezi'nde düzenlenen azınlık haklarına ilişkin toplantıya sunulmuştur.

leri olarak hedef aldı ve ulus-devlete karşı komplo niyetleri besleyen düşmanlar olarak sundu.

1940'lardan günümüze dek antisemitizm milliyetçi-islamcı yazında ve siyasal hareketlerde geniş bir yer kapladı.

İlginç olan, günümüzde oy potansiyelini neredeyse tek başına iktidara gelecek kadar artırmış olan islamcı hareketin antisemit yönlerinin, kamuoyunda neredeyse sessizlikle karşılanıyor olmasıdır. Hareketin demokrasi, hukuk, kadın hakları konusundaki görüşleri ve "varsayılan" emelleri üzerine laik ve sol kesimlerde bin bir tartışma yürütülürken, ırkçı, özel olarak da antisemit anlayışına karşı tepkilere pek az rastlanmaktadır.

Bu durumun, demokrat ve sol diye nitelenen kamuoyunun resmi tarihle, sonuçlarını gündelik politikaya taşıyacak bir hesaplaşma içine girmemiş oluşuna, ırkçılığı bir problem olarak algılamayışına bağlamak gerektiğini düşünüyorum. Sol yazında ve kamuoyunda Müslüman olmayan azınlıklar, özel olarak da Yahudiler "kapitalist-komprador", "ABD işbirlikçisi", "tefeci-bezirgan" gibi ırkçı klişelerle anılabilmekte, üç ayrı kavram olan Yahudi, İsrail Devleti ve Siyonizm birbiri yerine kullanılabilmektedir.[2]

90'lı yıllardan bu yana resmi tarihi sorgulayan, ırkçı uygulamalarını ortaya koyan, özel olarak da azınlık grupların gayri resmi tarihini irdeleyen önemli incelemeler yayınlanmaya başladı. Biz "resmi tarihin öğrencisi" kuşaklar için bu çok sevindirici. Dinlediğiniz sunuş, bu anlamda özgün bir inceleme olmayıp, ilgili kaynakların derlenmesi sonucunda hazırlanmıştır. Her birine teşekkür borçlu olduğumuz araştırmacı-yazarların yararlandığım çalışmalarının listesi ilgilenenler için sona eklenmiştir.

Yahudi Cemaati Hakkında Kısa Bilgi

Yahudilerin Anadolu topraklarında bilinen yerleşimi M.Ö. 4. yüzyıla dek uzanır. 1492'de İspanya'dan kovulan Yahudi toplumunun da (Sefaradlar) Osmanlı topraklarına göç etmesiyle, yerleşikler ve göçmenler kaynaşarak bugünkü Yahudi cemaatini oluşturmuştur.

Türkiye Yahudi cemaatinin büyük çoğunluğu Sefarad, küçük bir bölümü ise Aşkenazdır. Ayrıca Karay olarak isimlendirilen küçük bir cemaat de mevcuttur. Cumhuriyetin kuruluş döneminde 150 ila 200 bin olarak tahmin edilen cemaat nüfusu, günümüzde en az 22 bini İstanbul'da olmak üzere 25 bin kadardır.

Lozan Antlaşması ile azınlık hakları tanınan cemaatlerden biri de Yahudilerdir. İstanbul'da halen 25 adet sinagog hizmettedir. Cemaatin İstanbul'da anaokul, ilk, orta ve liseyi kapsayan bir okul kompleksi mevcuttur. Cemaatin büyük bir bölümü tarafından bir zamanlar anadil olarak konuşulan Judeo-Espanyol, Yahudi İspanyolcası ya da halk arasındaki söylenişiyle Yahudice, artık hemen hemen yalnızca orta yaşın üzerindeki kuşak tarafından bilinmektedir. Genç kuşak neredeyse tamamen Türkçe konuşmaktadır. Yahudi cemaati mensupları, haftalık *Şalom*, aylık *Tiryaki* ve 2-3 ayda bir yayımlanan *Göztepe Kültür Derneği Dergisi* olmak üzere üç ayrı yayın organı çıkarmaktadır. Bu yayın organlarında ağırlıklı olarak Türkçe kullanılmakta, ayrıca Latin harfleriyle Judeo-Espanyol dilinde hazırlanan sayfalar bulunmaktadır.[3]

Cumhuriyetin İlk On Yılında Türkleştirme Politikaları ve Yahudiler

Nüfusu 200 bin civarında olan Yahudi cemaati en yoğun olarak Trakya ve Batı Anadolu bölgelerinde yaşardı. İstanbul, İzmir, Edirne, Çanakkale, Aydın ve Bursa Yahudilerin en yoğun olduğu kentlerdi.

1922 yılında Anadolu topraklarında savaş sona erdiğinde, Yahudi cemaati ileri gelenleri, yeni dönemi selamlar, Yahudi toplumunun Türk devletine bağlılığını ilan eder. Bu bağlılık o denli ileridir ki, Lozan'da sürdürülen görüşmelerde Türk heyetinin danışmanı, eski Hahambaşı Haim Nahum'dur. Dönemin *Vakit, İkdam* gibi gazeteleri de Yahudilerin sadakatini över, hatta *İkdam* gazetesi "*Vatanın gözünde Ahmet, Mehmet'le Haim Nahum arasında hiç fark yoktur*" diye yazar.[4]

Oysa Ahmet, Mehmet'le Haim Nahum arasında çok fark olacağı kısa süre içinde anlaşılacaktır. Dönemin Türkleştirme politikaları her alanda, eğitimden sokakta konuşulan dile, ticaretten devlet personel rejimine, özel hukuktan vatandaşların belli yörelerde iskan edilmelerine kadar toplumsal hayatın her alanında Türk etnik kimliğinin her düzeyde ve tavizsiz ağırlığını koymasını sağlamaya yöneliktir.Yabancı şirketlerde çalışan yabancı uyruklu ve Müslüman olmayan personel işten çıkarılır. Müslüman olmayanlar devlet memuriyetinden ve İktisadi Devlet Teşekküllerinden atılır. Bir yasayla, berberlikten apartman bekçiliğine dek bir dizi mesleğin yalnızca Türk uyruklular tarafından icra edilebileceği hükme bağlanır.(5)

Haim Nahum'un Lozan'da Türk heyetine danışmanlık yaptığı tarihlerde, basında Yahudi düşmanı bir kampanya da boy göstermeye başlar. 1922 Aralık ayında "*Kanımızı Emenler*" başlığıyla *ileri* gazetesi ilk adımı atar. Onu mizah dergisi *Karagöz, Tasvir-i Efkar*, Edine'de çıkan *Paşaeli*, İzmir'de *Türk Sesi*, Bursa'da *Arkadaş*, Samsun'da *Piyasa* izler. Yahudiler bu yayınlarda işgal esnasında düşmanla işbirliği yapmakla, haksız servet edinmekle, ülkenin ekonomisini elde tutmakla, Türk halkını ve Müslüman tüccarları sömürmekle suçlanırlar.(4)

Kampanya etkisini göstermekte gecikmez.1923 sonbaharında Tekirdağ ve Edirne'de Yahudi tüccarları kentten kovma girişimleri görülür. Uzunköprü' de Yahudilere ticari boykot uygulamaları olur. Yahudilerin kentten kovulmaları için gösteriler yapılır. Son anda kaymakam olaylara müdahale eder. Babaeski'de Yahudiler kenti terkedip İstanbul'a yerleşme kararı alırlar. 1923 Aralık ayında polis, İstanbul Çatalca'daki bütün Yahudi evlerine, Balkanlar'dan gelen Müslüman göçmenleri yerleştirmek üzere el koyar. Avner Levi o günlerde Çatalca'dan çıkarılan Yahudilerin Yafa'ya yerleştiklerini saptadığını belirtmektedir.(4)

Baskı en çok okullar sorununda hissedilir.1924'te Yahudi okullarında İstanbul'da 7 bin, İzmir'de 2 bin olmak üzere toplam 9 bin öğrenci öğrenim görmektedir. Fransızca eğitim yapan Yahudi okulları, Fransız uyruklu öğretmenlerin işine son verilmesiyle öğretmensiz kalır. Maarif Vekaleti her azınlık okulunda haftada en az

5 saat Türkçe okutulmasını, ayrıca tarih, coğrafya ve yurt bilgisi derslerinin Türk öğretmenler tarafından verilmesini şart koşar; böylece Yahudi öğretmenler işlerinden atılır. Öğretmenleri Maarif Vekaleti kendisi atayacak, ancak ücretlerini cemaat ödeyecektir. Atanan öğretmenler için normal ücretin üç katı miktarlar saptanır. Bütün Yahudi okulların müdürleri Türk dili ve edebiyatından sınava girmeye mecbur edilir. Göreve devam için sınavda başarı şarttır. Hepsi başarısız olur ve görevden alınırlar. Maarif Vekaleti Yahudi okullarına bir genelge göndererek eğitim dilinin ya Türkçe, ya da İbranice olmasını ister. Oysa İbranice Türkiye Yahudilerinin anadili değil, yalnızca din ve ibadet dilidir. Maarif de bu durumu pekala bilmektedir. Amaç Yahudileri Türkçe öğrenime zorlamaktı. Nitekim Yahudi okulları Türkçe öğrenime geçmeye mecbur oldular. Bir süre sonra okulların Yahudiliği, öğrencilerin Yahudi olmasından ve giderlerin Yahudi cemaatince karşılanmasından ibaret kaldı. Bütün bu süreç basının ırkçı kampanyası eşliğinde yürütüldü. Örneğin *Vakit* gazetesinden Yahya Halit, "*Yahudiler bozuk bir lehçe veya tuhaf bir Fransızca konuşmayı devlet dilinde konuşmaya tercih ediyorlar*" diye yazarak, Yahudilerin okullarını koruma girişimlerini kınıyordu..

1925 yılında da aynı atmosfer devam etti. Yahudiler başlıca Türkiye iktisadına hakim olmak ve Türkçe konuşmamak gibi gerekçelerle suçlanıyorlardı. Aynı yıl Medeni Kanun hazırlıkları başladı. Lozan Antlaşmasının 42.maddesi azınlıklara aile hukuku alanında serbestlik tanıyordu. Basında "azınlıklar kendi istekleriyle Lozan ayrıcalıklarından feragat etsin" yolunda propaganda başladı ve Yahudi toplumu da sonunda *İkdam*'da Ahmet Cevdet'in "Yahudiler en sonunda gerçek Türk oluyorlar" başlığıyla müjdelediği gibi, bunu yerine getirdi.

Bu kampanya 1926'da *Cumhuriyet*'te Türkiye'den 300 Yahudi'nin İspanya'ya bağlılık telgrafı çektiği yolundaki bir yalan haberle başladı. "Nankör bezirganlar"ın "hemen İspanya'ya def olmaları" istendi. *Vakit* "Türkiye'de bu iki yüzlülere yer yoktur" diye yazdı. *Milliyet*'in başlığı "Nankörler" oldu. Yahudiler yetkilileri ziyaret ederek haberi yalanladılar. İsmet İnönü Yahudilerin sadakatinden

duyduğu memnuniyeti açıkladı. *İkdam* gazetesi Yahudilere "Hava Kuvvetleri için üç uçak alıp sadakatlerini kanıtlamalarını" tavsiye etti. Bu tamamen basın tarafından yürütülen bir kampanya idi. Ancak farklı yayın organlarında aynı anda başlaması, bir merkezden yönetildiği izlenimini veriyordu. Hükümetle görüşen Yahudi toplumu heyeti Lozan haklarından kesinlikle ve resmen feragat etti. Hahambaşılığın Yahudi kurumları üzerindeki yetkilerinin iptalini kabul etti. Her okul, yetimhane, hastahane hatta sinagog tamamen bağımsız hale geldi. Kurumlar arasında işbirliği, uyum ve eşgüdümü sağlayacak bir mekanizma kalmadı. Hahambaşılığa ve topluma yeni ve modern bir cumhuriyete uygun bir nizamname hazırlanmadı. Yahudi toplumu parçalanmış, bölünmüş ve yöneticisiz bırakıldı. Lozan haklarından feragatten sonra, basındaki Yahudi karşıtı kampanya yavaş yavaş söndü.(4)

Avner Levi'ye göre Yahudi düşmanı kampanyanın doruk noktası Elza Niyego olayıdır. Elsa Niyego 17 Ağustos 1927'de İstanbul'da Osman Ragıp adlı 45 yaşında bir Türk tarafından bıçaklanarak öldürüldü. Osman Ragıp uzun bir süredir, aşık olduğunu söylediği Elza'nın peşindeydi. Katil derhal tutuklandı. Ertesi gün Elza'nın cenazesi kaldırıldı. Gerek Türk, gerekse de Yahudi gazeteleri olayı ayrıntılarıyla verdi. Herkes pek üzgündü. Bir gün sonraki Türk gazetelerinde ise hava birdenbire değişti. *Cumhuriyet, Son Saat, Vakit* ve diğer gazeteler cenazenin Türklüğe karşı bir gösteriye dönüştüğünü, Yahudilerin Türklüğe hakaret ettiklerini, polise karşı geldiklerini, trafiği durdurarak aşayişi ihlal ettiklerini yazdılar. Bu yayınların ardından Emniyet ve Adliye de harekete geçti ve birçok Yahudi tutuklandı. Bu ilk kez oluyordu. Dokuz kişi yargıç önüne çıkarıldı. Dava sürerken Yahudi kurumlarına ve kişilere fiili saldırılar oldu. Türk Ocağı bir bildiri yayınlayarak Yahudi okullarının kapatılmasını, Türkçeden başka dilde konuşmanın Türklüğe hakaret anlamına geldiğini, bu ülkede kendini Türk gibi hissetmeyen ve davranmayana yer olmadığını ilan etti. Dava süresince Yahudilerin seyahat özgürlüğü ellerinden alındı. 33 gün süren dava sonunda tutuklananlar serbest bırakıldı. Olayın cenaze kalabalığını yarmaya çalışan bir kamyon nedeniyle ortaya çıkan bir tartışmadan ibaret olduğu anlaşıldı.(4)

Cumhuriyet'in ilk on yılı ülkeden yoğun bir Yahudi göçünün yaşandığı yıllardır.1927 nüfus sayımında ülkede 80.000 kadar Yahudi yaşadığı saptanmıştır. Cumhuriyetin kuruluşunda 200.000 olarak tahmin edilen Yahudi nüfusun yarısından fazlası demek ki bu dönemde göç etmiştir. *Ha Menora* adlı dergide 1926'da Y. Niego imzasıyla çıkan şu yazı Yahudi cemaatinin nasıl bir azınlık psikolojisine sürüklendiğini çok iyi göstermektedir: "*Büyük gösterilerle sınırlarımızı aşar, imkanlarımızın fevkinde görkemli yaşam yüzünden etrafımızda yaşayan milletlerin kıskançlıklarını celbedersek, işte o zaman felaketler gelebilir başımıza. Atalarımız gibi davranalım, aşırı lüksten, yuvamızın dışında eğlenceden, dış dünya içinde gösterişten kaçınalım. Sevincimizi ve bayramlarımızı iç dünyamızda, aile ve tapınaklarımızda kutladığımız eski örf ve adetlerimize dönelim.*"[6]

Nazizm Yükselirken

Nazilerin iktidara yürümesi ile birlikte, Türkiye'de de Nazi yanlısı kişi ve gruplar ortaya çıkmaya başlar. Bu eğilimin önde gelen kişisi Cevat Rıfat Atilhandı. Atilhan İstanbul doğumlu olup, Birinci Dünya Savaşı sırasında Sina cephesinde Teşkilat-ı Mahsusa'da yüzbaşı olarak görev yapmıştı.Önceleri İzmir'de çıkardığı *Anadolu* adlı gazete ile antisemitizmi yaymaya çalıştı. Nazilerle doğrudan ilişki kurdu. İstanbul'da antisemit *Milli İnkilap* dergisini çıkarmaya başladı. Derginin adının hemen altında "taşkın milliyetçi, siyasi mecmua" ibaresi bulunuyor, Yahudilerden ve Yahudi kurumlarından reklam kabul edilmeyeceği ilan ediliyordu. Hüseyin Nihal Atsız gibi tanınmış ırkçılar da bu dergide yazı yazıyordu. "Siyon Önderlerinin Protokolleri" adlı düzmece kitap ve Henry Ford'un "Beynelmilel Yahudi"si dergide tefrika edildi. Antisemit deyim ve sloganlar, fotoğraflar ve özellikle karikatürlerin hepsi, Alman Nazilerinin dergisi *Der Stürmer*'in özgün klişeleri kullanılarak basılmıştı. Atilhan Yahudilerden "*bir hastalık, sosyal yapımıza ve dünyanın sosyal yapısına musallat olmuş bir mikrop*" diye sözediyor-

du.1934'te *Orhun* dergisinde Hüseyin Nihal Atsız Yahudilere bir ihtar yayınladı:

"Musa'nın Necip (!) Evlatları Bilsinler ki...

Yahudi denen mahluku dünyada Yahudi'den ve sütü bozuklardan başka kimse sevmez. Çünkü insanlık daima kuvvete, kahramanlığa ve iyiliğe tapındığı halde, Yahudi zilletin, korkaklığın,kötülüğün ve seciyesizliğin örneği olmuştur.

Dilimizdeki 'Yahudi gibi' 'çıfıtlık etme', 'çıfıt çarşısı', 'havraya benzetmek', 'Yahudi'den yumurta alan içinde sarısını bulamaz' gibi sözler bu alçak millete ırkımızın verdiği değeri gösterir..." diye başlayan yazı, Yahudilerin asla Türk olamayacağını, Türklüğün Yahudi türü kullara nasip olmayacak bir imtiyaz olduğunu belirterek bitiyordu.

Bu antisemit çevrelerin tahrikleriyle, yoğun bir Yahudi nüfusun yaşadığı Trakya'da kaynaşma başladı. Aynı günlerde Meclis'te Mecburi İskan Kanunu çıkarıldı. Bu kanunla Türkiye üç bölgeye ayrılıyordu: 1) Türklük bilincine sahip vatandaşların sayısının artırılması gereken bölge 2) Yoğunlukla Türklerin oturduğu bölge; Türk olmayan azınlıklar bu bölgelere yerleştirilebilecekti. 3) Hükümetin boşaltabileceği bölgeler. Boşaltma nedeni güvenlik, iktisadi veya kültürel olabilecekti. Bu yasayla 1934 Haziranındaki antisemit kampanya çakışınca, Trakya'da "hükümet bütün Yahudilerin bölgeden sürülmelerini istiyor" söylentileri yayılmaya başladı. Olaylar başlamadan önce Kırklareli, Edirne, Lüleburgaz'da Yahudi aleyhtarı bildiriler dağıtıldı. Yahudi mağazalarına boykot uygulandı. Trakya'nın birçok kentinde hemen hemen aynı günde Yahudilerin evlerine, işyerlerine ve ibadethanelerine saldırılar başladı. Evler yağmalandı, tahrip edildi, insanlar dövüldü, kadınlara tecavüz edildi. Olaylar sonucunda çok sayıda Yahudi her şeyini terk ederek İstanbul'a kaçmak zorunda kaldı. Böylece Trakya gibi sınıra yakın ve askeri sayılabilecek bir bölgede, antisemitlerin tahrikiyle iskan kanununun gerekleri Yahudilere uygulanmış oldu.[7]

İkinci Dünya Savaşı yıllarındaki, Müslüman olmayan azınlıklara karşı ırkçı ve ayrımcı uygulamaların doruk noktası ise 1942'deki Varlık Vergisi'dir. Bu vergiyle Yahudiler kadar, diğer Müslüman

olmayan azınlıkları da piyasadan silmek, kendilerine bu ülkede bir gelecek görmelerini önlemek istendi. 1944 yılında Cumhuriyet Halk Partisi 9. Bürosu tarafından hazırlandığı tahmin edilen *Milliyetler Raporu'nda* Yahudiler üzerine yazılanlar, niyetleri de açığa vuruyor: "*İki bin yıldan beri vatan ve toprak bağlılığı gibi bir millete yüksek gurur ve şeref veren hislerden mahrum yaşayan Yahudi, dünyada para kuvvetini kendisine tek hedef bilmiştir.*" Peki Yahudilere ne yapmalı? Rapor şöyle devam ediyor: "*Evvela bunların dışarıdan gelme suretiyle memlekette çoğalmalarına müsaade etmemek, imkan buldukça memleketten çıkmalarında her türlü kolaylığı göstermek suretiyle mevcutlarını azaltmak ve iktisadi menfaat kaynaklarından bunları uzaklaştırmak için devlet teşebbüslerinde ve taahhütlerde yer vermemek.*"[8]

Nitekim 1948'de İsrail devletinin kurulmasıyla birlikte Türkiye Yahudilerinin ikinci büyük göçü başladı. Dört yıl içinde büyük çoğunluk bu toprakları terk etti.

Günümüzde resmi çevrelerden medyaya dek uzanan geniş bir yelpazede kendini gösteren, ama özellikle milliyetçi ve İslamcı siyasal akımlarda ve bunların yayın organlarında, antisiyonizm kılıfı altında yürütülen ırkçı kampanyalar, Yahudilere ve kurumlarına karşı bazen eyleme dönüşen saldırı ve tehditler, ya da alışveriş boykotlarında somutlaşan antisemitizm, geride kalanlar için de bu toprakları bir yaşam alanı olmaktan giderek çıkarmaktadır.

Antisemitizmin temel klasiği olan *Siyon Önderlerinin Protokolleri'*nin bu ülkedeki yayın serüvenine bir göz atmak bile bu konuda fikir vermeye yeter. Yahudilerin cihan hakimiyeti taktiklerini içerdiği iddia edilen düzmece kitap *Siyon Önderlerinin Protokolleri* ilk kez 1934'te Cevat Rıfat Atilhan tarafından yayınlandı. 1943'te baskı tekrarlandı. 1948-1960 yılları arasında tam 9 kez, 1961-1970 yılları arasında 17 kez, 1971-1980 yılları arasında 27 kez, 1981-1990 döneminde 8 kez, 1991-1997 yılları arasında ise 22 kez yayımlandı.

Antisemitizmin yeni eğilimi bilindiği gibi Yahudi soykırımını inkardır. Nazilerin soykırımının bir Yahudi yalanı olduğunu ileri sürmektedirler. Bu konuda Türkçede ilk kitap Harun Yahya takma

adıyla 1995'de *Soykırım Yalanı* ismiyle yayımlandı. Yine 1995 ve 1996'da Roger Garaudy'nin soykırımı inkar eden kitabı iki ayrı yayınevi tarafından Türkçeye çevrildi. Bildiğiniz gibi Garaudy'nin kitabı Fransa'da yasaklanmıştı, çünkü soykırımı inkar etmek suçtur. Ancak Türkiye'de soykırım inkarı bir yana, ırkçılık bir suç değildir, dahası ırkçılığın önlenmesini talep eden bir kamuoyu, ya da muhaliflik biçimi mevcut değildir.[9] Oysa ırkçılığa ve ayrımcılığa karşı mücadele, bu baskıya maruz kalan azınlıktakilerden çok, çoğunluk mensuplarının görevidir:

"Ve Yahudi, yani azınlık, yani senden farklı olduğumu baskı yaparak hatırlatmak isteyenler olursa yeniden, bu ülkede, bana bırakma mücadeleyi. Çünkü, ırkçılık bu denli yaygın ve bulaşıcı olduğu sürece ırkçılıkla mücadele yalnızca azınlıklara bırakılamaz."

Kaynaklar

(1) Stella Ovadia, "Yahudi Olduğumu Ne Unutmaya Ne de Hatırlatmaya Hakkın Var", *Birikim*, 71-72, 1995.

(2) Lizi Behmoaras, *Türkiye'de Aydınların Gözüyle Yahudiler*, Gözlem B. Y. A.Ş., 1993.

(3) *Türkiye'de Azınlıklar*, İHD İstanbul Şb. Azınlık Hakları İzleme Komisyonu broşürü, 1996.

(4) Avner Levi, *Türkiye Cumhuriyeti'nde Yahudiler*, İletişim Yayınları, 1996.

(5) Ayhan Aktar, "Cumhuriyetin İlk Yıllarında Uygulanan Türkleştirme Politikaları", *Tarih ve Toplum*, 156, 1996.

(6) Yakup Barokas, *Türkiye'de Yahudi Toplumları*, İsrail, 1987.

(7) Rıfat N. Bali, "1923'den Günümüze Türkiye Yahudileri - Gayri Resmi Bir Yaklaşım", *Folklora Doğru*, 61.

(8) Rıdvan Akar, *Agos*, 17.7.1998.

(9) Rıfat N. Bali, "Cumhuriyet Dönemi Türkiye'sinde Antisemitizm", *Felsefelogos*, 2, 1998.

"Eva Groepler'in daha önce yayınlanan 'Anti-Semitizm' adlı kitabı büyük ilgi uyandırdı. Bu kitapta da yazar, Yahudi halkının İslâm ve Osmanlı dünyasındaki tarihsel konumunu aktarıyor. Kitaba ayrıca 1915 yılında yayınlanan "Türk Doğusunda Yahudiler" adlı broşürü, o dönemin Almanya'sından konuya bir yaklaşımı yansıtmak için ekledik. Moise Franco'nun 1897 yılında yayınlanan belgesel kitabından aldığımız sayfalar ise geçen yüzyıl Osmanlı dünyasındaki günlük yaşamdan ve Yahudilere yönelik kimi baskılardan örnekler sunuyor. Neşe Ozan'ın incelemesi ise Cumhuriyet döneminin ilk başlarında karşılaşılan sorunlara ışık tutuyor."

belge yayınları

ISBN 975-344-207-6

9 799753 442076